

บทที่ ๒

วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลและปัจจุบัน

งานเผยแผ่ศาสนาถือว่าการรักษาไว้ซึ่งขนบธรรมเนียมประเพณี และการทรงไว้ซึ่งหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า อันเป็นหน้าที่โดยตรงของพระสงฆ์มาตั้งแต่พุทธกาล พระสงฆ์ผู้เป็นศาสนาทายาทโดยสืบเชื้อสายมาจากพระพุทธเจ้า กล่าวคือ เป็นผู้ปฏิบัติตามและดำรงไว้ซึ่งหลักคำสอน ตลอดถึงไปเผยแผ่ให้ประชาชนได้รับประโยชน์สุขครบวงจรทั้งตนเอง สังคมและประเทศชาติ นั่นคือการศึกษาและปฏิบัติตามหลักคำสอนนั้นๆ อย่างเคร่งครัด งานเผยแผ่พระพุทธศาสนาถือเป็นการสำคัญยิ่งของคณะสงฆ์ ซึ่งปัจจุบันได้ขยายกว้างขวางทั้งในและต่างประเทศ พุทธศาสนามีความเจริญก้าวหน้ามาโดยลำดับเพราะพระสงฆ์ได้ทำหน้าที่นั้นอย่างต่อเนื่องเต็มกำลังความสามารถ

ปัจจัยที่มีผลต่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา นอกจากศึกษาเทคนิคและวิธีการเผยแผ่แล้ว สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ เช่น ลมฟ้าอากาศ วิถีดำเนินชีวิตของประชาชนในแต่ละท้องถิ่น อุตสาหกรรม การศึกษา ความเชื่อ ทศนคติ จารีต วัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่น เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็นอุปสรรคต่อการเผยแผ่ทางพระพุทธศาสนา เพราะฉะนั้น พระสงฆ์ผู้เผยแผ่นอกจากปฏิบัติดีปฏิบัติชอบตามธรรมวินัยแล้ว จำเป็นที่จะต้องมีความชำนาญและความสามารถในการประกอบกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณสมบัติของพระสงฆ์หรือตัวผู้สื่อเอง ซึ่งนับเป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งในการสร้างศรัทธาให้เกิดแก่ผู้ฟังที่ได้พบและได้เห็น

ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา สิ่งที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือ รูปแบบและวิธีการเผยแผ่หลักธรรมของพระพุทธเจ้าและเหล่าพระสาวก เพราะหากขาดรูปแบบและวิธีการที่ชัดเจนแล้วบุคคลผู้จะสารหรือหลักธรรมไปสู่ประชาชน ย่อมเข้าใจคลาดเคลื่อนหรือไม่มีหลักได้ ฉะนั้น จึงควรศึกษาถึงกฎเกณฑ์ต่างๆ เพื่อให้การเผยแผ่หลักธรรมอย่างมีประสิทธิภาพและบรรลุถึงประโยชน์ที่ผู้แสดงธรรมต้องการสื่อไปยังผู้ฟังธรรมหรือผู้รับสาร ดังต่อไปนี้

๒.๑ วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล

เมื่อจะศึกษาถึงวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาลหรือการประกาศหลักธรรมของเหล่าบรรดาพระสาวกทั้งหลายแล้ว จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องกล่าวถึงรูปแบบและวิธีการเผยแผ่หลักธรรมของพระเจ้าไว้เป็นเบื้องต้นก่อน เพื่อจะได้นำมาประกอบกันว่าพระสาวกหรือผู้แสดงธรรมที่เป็นพระสงฆ์รูปนั้นนำ ได้เผยแผ่อย่างถูกวิธี ถูกต้องตามกฎหมายที่พระองค์ได้ทรงแสดงเอาไว้แล้ว ดังที่ผู้วิจัย จะได้เสนอต่อไปนี้

๒.๑.๑ ยุทธศาสตร์การเผยแผ่ของพระพุทธเจ้า

หลังจากการตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงพิจารณาถึงบุคคลที่จะสอนธรรมตอนแรกทรงท้อพระทัยในการสอน ปุณชนผู้มีกิเลสคืออยู่ภายในใจเป็นส่วนมาก ต่อมาท้าวสหัมบดีพรหม ทรงทราบพุทธปริวิตก จึงมาราบทูลอาราธนาให้โปรดเหล่าสรรพสัตว์ เพราะบุคคลผู้มีกิเลสน้อยเมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์แล้ว สามารถได้ดวงตาเห็นธรรมจึงทรงตัดสินใจโปรดเหล่าเทวดาและมนุษย์

ยุทธศาสตร์ที่ทรงใช้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เปรียบได้กับ “ยุทธวิธีเมืองลัมปา” นั่นคือ ทรงตัดสินพระทัยในการเสด็จไปโปรดพระเจ้าพิมพิสาร ราชาแห่งแคว้นมคธ พระราชาเสนาอำมาตย์ ข้าราชการบริพาร เมื่อได้สดับพระธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้าแล้ว^๑ ก็ได้ดวงตาเห็นธรรม อีกส่วนหนึ่งเกิดศรัทธาเลื่อมใส ปฏิญาณตนเป็นชาวพุทธเมื่อพระราชาซึ่งทรงเป็นประมุขของประเทศ เลื่อมใสได้ดวงตาเห็นธรรม เหล่าข้าราชการบริพารทั้งปวง ต่างก็เกิดศรัทธาเลื่อมใสตาม ชาวอันเป็นมงคล ควรแก่การปลาบปลื้มยินดีนี้ ก็กระจายบ้านนิคม ท้าวราชอาณาจักร ทำให้ประชาชนในท้องถิ่นต่าง ๆ ก็เกิดศรัทธาเลื่อมใสตามประมุขของประเทศ นี่คือนโยบายเมืองลัมปาที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ในการเผยแผ่พระขององค์

๒.๑.๒ วิธีการเผยแผ่พุทธธรรมของพระพุทธเจ้าในสมัยพุทธกาล

วิธีการเผยแผ่พุทธธรรมในครั้งพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีการเผยแผ่วิธีการประยุกต์เข้ากับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ทางสังคม จารีต ประเพณีในแต่ละท้องถิ่นที่มีความแตกต่างกันมากมาย ไม่ว่าจะทรงใช้วิธีไหนก็ตาม เช่น ทรงใช้ข้อบทยในการเลือกบุคคล รोजงหะหรือโอกาส เป็นต้น ก็มักจะประสบผลสำเร็จเสมอ เพราะความสำเร็จเช่นนี้ไม่ใช่เป็นเหตุผลเฉพาะยุคสมัยเท่านั้น แต่ยังอาศัยการมีธรรมที่ทรงสร้างมาเพื่อทำหน้าที่ของพระศาสดา โดยเฉพาะตามที่ท่านแสดงไว้ในที่ต่างๆ ความว่า “พระผู้เป็นที่พึ่งของโลก ทรงบำเพ็ญบารมีให้บริบูรณ์เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่สิ่งมีชีวิตทั้งหลาย พระองค์ได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว เอกบุคคล เมื่อบังเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่คนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ต่อชาวโลก เอกบุคคลนั้นคือพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า”^๒

วิธีการเผยแผ่ ของพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาหลากหลายประการ พอจะสรุปเป็นวิธีการเผยแผ่ที่พระเจ้าทรงใช้สอนบ่อยๆ ได้แก่^๓

๑. แบบธรรมสากัจฉา หรือ การสนทนาธรรม เป็นการสอนวิธีการสนทนาจากการที่ได้ศึกษาพระไตรปิฎก เป็นวิธีที่ใช้บ่อยที่สุดของพระพุทธเจ้า ผู้ฟังได้มีโอกาสแสดงความคิดเห็น ทำให้เรื่องที่สนทนากันดูน่าสนใจ ไม่รู้สีกว่าตนเองกำลังถูกสอนอยู่ แต่รู้สีกว่าตนเองกำลังสนทนาปัญหาต่างๆ อย่างเพลิดเพลิน ซึ่งการทำเช่นนี้เป็นเหมือนการโยนปัญหาให้คนฟังขบคิด แล้วค่อยๆ เข้าสู่จุดสรุปที่เป็นเป้าหมายของคำถาม วิธีการเผยแผ่นี้พระพุทธเจ้าทรงส่งเสริมให้พระสาวกใช้กัน โดยปรากฏอยู่ในพระสูตรต่างๆ มากมาย เช่น ัมมจักกัปปวัตตนสูตร อนัตตลักขณสูตร เติวิชชสูตร ปาสาทิกสูตร อากังเขยยสูตร ฯลฯ

๒. วิธีการบรรยาย เป็นวิธีการเผยแผ่ธรรมที่ปรากฏในการแสดงอัมมจักกัปปวัตตนสูตรแก่ปัญจวัคคีย์ในตอนเริ่มต้น การสอนวิธีนี้ทรงใช้ทั่วไป ส่วนมากจะเป็นโอกาสที่มีผู้ฟังมารวมกันมากๆ โดยผู้ฟังมีพื้นฐานความรู้ หรือมีความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องนั้น ฟังเพื่อให้เกิดความเข้าใจ

^๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๕-๕๗/๖๕-๗๑.

^๒ พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ), *พุทธวิธีเผยแผ่พระพุทธศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๕.

^๓ เสฐียรพงษ์ วรรณปก, *พุทธวิธีสอนจากพระพระไตรปิฎก*, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์, ๒๕๔๐), หน้า ๒๒.

เพิ่มเติม เพิ่มพูนความรู้ให้มากขึ้น ดังเมื่อแสดง อาทิตยปริยายสูตรแกชฎิล ๓ พัน้องพร้อมบริวารรวม ๑,๐๐๐ คน พระองค์ทรงเลือกใช้ เพราะจะต้องใช้เหตุผลชี้แจงยืดยาวให้ผู้ฟังเห็นดีเห็นชอบด้วยเหตุที่แสดงและยอมรับน้อมนำไปปฏิบัติ จนเกิดผลจริงแก่ผู้ปฏิบัติตามในระดับต่างๆ

๓. วิธีการตอบปัญหา เพื่อต้องการดูลักษณะปัญหาและเลือกวิธีตอบให้เหมาะสมเพื่อให้ตรงจุดประสงค์ของผู้ถามที่มีความหลากหลาย พระองค์ทรงจำแนกปัญหาที่จะตอบไว้ ๔ ประเภทคือ

๑) เอกังสพยากรณ์ปัญหา ปัญหาที่ตอบวิธีตรงไปตรงมาตายตัว ไม่มีเงื่อนไข เป็นปัญหาพื้นฐานที่ใครๆ ก็รู้ว่าต้องตอบตามนั้น ดูการบอกเลขที่ต้องคำตอบที่แน่นอนจนได้แก่ร้อยสี่ ๔ เป็นต้น

๒) ปฏิปุจฉาพยากรณ์ปัญหา ปัญหาที่ต้องย้อนถามก่อนจึงแก้ ไม่พึงด่วนตอบทันทีในแง่ใดแง่หนึ่ง เพราะอาจผิดพลาดได้ ใช้ตอบปัญหาที่ไม่ชัดเจนว่าถามเพื่อต้องการอะไร เช่น เขาถามว่า ฝีมือจริงไหม ก็ต้องถามต่อว่า ฝีมือที่นี้คืออะไร หมายถึงอะไร ฝีมือชาวบ้านเรียกขานหรือฝีมือที่เรียกว่า อบายมุข เป็นต้น

๓) วิทักขพยากรณ์ปัญหา ปัญหาที่ต้องแยกความตอบ เป็นคำถามที่ยังคลุมเครือจึงไม่พึงรีบตอบ ตอบไปก็มีแต่จะผิดพลาดมากกว่าถูกต้อง ต้องแยกตอบเป็นเรื่องๆ ประเด็นๆ ไป เช่น เรื่องกรรม ถ้ารีบตอบย่อมมีโอกาสผิดพลาด เพราะในเรื่องนี้เป็นเรื่องที่ต้องแยกแยะให้ออกกว่าอันไหนเป็นกรรมดี อันไหนเป็นกรรมชั่ว จะมาตอบในทางเดียวหรือยืนยันในทางเดียวไม่ได้

๔) ฐปณียปัญหา หรือ อพยากตปัญหา ปัญหาที่ต้องตัดบทไม่ตอบ เพราะการตอบเป็นเพียงแสดงความรู้ที่ไม่นำไปสู่ที่สุดแห่งทุกข์ เช่น เรื่องจักรวาลมีที่สิ้นสุดไหม แม้วิทยาการในปัจจุบันจะก้าวหน้าสามารถเดินทางไปสู่ดาวเคราะห์ต่างๆ ในระบบจักรวาล แต่ก็ไม่มีคำตอบที่ให้ตรงกันได้ เพราะไม่สามารถแสดงให้เห็น หรือพาไปดูได้ด้วยการคาดคะเน เป็นต้น

วิธีการของพระพุทธเจ้าที่แสดงมานี้เหล่าพระสงฆ์สาวกได้ถือปฏิบัติตามกันมาจนตราบทุกวันนี้ เพียงแต่ว่า จะสามารถนำมาเป็นวิธีเฉพาะตนได้เท่าที่ได้สร้างสมบุญบารมีมาแต่ชาติก่อน เพราะอย่างน้อยพระสงฆ์สาวกก็มีบุญบารมีเทียบเท่าพระพุทธเจ้า โดยเฉพาะในเรื่องของปัญญาและปาฏิหาริย์ ดังนั้น พระสงฆ์นักเผยแผ่ในปัจจุบันต้องมีคุณสมบัติที่ดีตามหลักคำสอนของพระพุทธองค์ ดังนี้คือ

คุณสมบัติของผู้สอน

ในเรื่องหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนานั้นถือว่า สำหรับนักเผยแผ่กับผู้ฟังนั้นมีความสัมพันธ์กันในฐานะเป็นกัลยาณมิตร ผู้มีความเมตตากรุณาเอื้ออาทรกันในด้านของการอบรมสั่งสอนและให้คำแนะนำต่างๆ และผู้สอนนั้นได้มีท่านผู้รู้ให้ความหมายไว้ในที่หลายแห่งดังปรากฏ ดังนี้

ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงคุณสมบัติของผู้เป็นกัลยาณมิตร หรือองค์คุณของความ เป็นกัลยาณมิตร ๗ ประการ ไว้ว่า

๑. เป็นที่รักที่พอใจ
๒. เป็นที่เคารพ
๓. เป็นที่ยกย่อง
๔. เป็นนักพูด

๕. เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ

๖. เป็นผู้พูดถ้อยคำลึกซึ้งได้

๗. ไม่ชักนำในอฐานะ^๔

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายความเป็นกัลยาณมิตรไว้ในหนังสือ พุทธวิธีในการสอน มีเนื้อความว่า

๑. บีโย น่ารัก คือ เข้าถึงจิตใจ มีความประพฤติเหมาะสมแก่ฐานะ ชวนให้ผู้ฟังอยากสนใจ อยากซักถาม

๒. ครุ น่าเคารพ คือ มีความประพฤติเหมาะสมแก่ฐานะ ชวนให้เกิดความอบอุ่นใจเป็นที่ฟังได้อย่างปลอดภัย

๓. ภาวนีโย น่าเจริญใจ คือ มีความรู้จริง ทรงภูมิปัญญาแท้จริงและเป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุงตนเองอยู่เสมอๆ เป็นที่ยกย่อง น่าเอาเยี่ยงอย่าง ทำให้ผู้ฟังเกิดศรัทธาได้

๔. วัตตา รู้กล่าววาทะ คือ รู้จักพูดชี้แจงเผยแผ่ให้ได้ผล โดยอาจเลือกใช้วิธีการเผยแผ่ในรูปแบบต่างๆ เพื่ออธิบายให้ผู้ฟังเข้าใจได้

๕. วจนิกขโม อดทนต่อถ้อยคำ คือ พร้อมที่จะรับฟังคำโต้เถียง คำซักถาม คำล่วงเกิน คำดักเตือน คำวิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ อดทนได้ไม่เบื่อหน่าย ไม่เสียอารมณ์ แม้บางครั้งอาจถูกต่อต้านจากลัทธิภายนอกมาขัดขวางต่องานเผยแผ่

๖. คัมภีรญจะ กถา กัตตา สามารถอธิบายหลักธรรมที่ลึกซึ้งให้ผู้ฟังเข้าใจได้ นักเผยแผ่ที่ดีต้องมีความรู้ในศาสตร์หลาย ๆ อย่าง และต้องฉลาดในการเลือกใช้วิธีการเผยแผ่แบบต่างๆ เพื่อให้เหมาะสมกับผู้ฟังเพื่อให้เกิดศรัทธาและยอมปฏิบัติตามได้

๗. โน จัญฐานะ นิโยชเย ไม่ชักนำผู้ฟังให้เดินผิดไปจากพุทธดำรัส แต่ต้องรู้จักชักจูงแนะนำในทางที่ถูกที่ควร^๕

เสฐียรพงษ์ วรรณปก ได้อธิบายความหมายของคุณสมบัติของกัลยาณมิตรไว้ว่า “ครูที่มีความกรุณาต่อศิษย์จะเป็นครูที่มีองค์คุณของกัลยาณมิตร ๗ ประการ ตามที่พระบรมศาสดาตรัสไว้คือ

๑. น่ารัก น่าวางใจได้อย่างสนิทสนม อยากเข้าไปหาเพื่อปรึกษาหรือสอบถามเรื่องวิชาการ และอื่นๆ

๒. น่าเคารพ เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจที่ได้เข้าไปหาเป็นที่พึ่งพาได้อย่างปลอดภัย

๓. น่ายกย่อง เป็นผู้ทรงภูมิปัญญา มีความสามารถในวิชาการนั้นๆ และในเรื่องอื่นๆ อย่างน่าทึ่ง เป็นความภาคภูมิใจของศิษย์ที่มีความรู้สึกรับรองอาจารย์เก่ง

๔. รู้จักพูด คอยให้คำแนะนำ ว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี รู้ว่าขณะใด ควรพูดอย่างไร ให้คำแนะนำประเภทไหน อันนี้รวมถึงความสามารถที่จะถ่ายทอดอย่างมีประสิทธิภาพ

^๔ อัง. สดตค. (ไทย) ๒๓/๓๗/๕๗.

^๕ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **พุทธวิธีในการสอน**, (กรุงเทพมหานคร : โอเอ็นจีการพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๒๖.

๕. อดทนต่อถ้อยคำ พร้อมทั้งจะรับฟังคำซักถามต่าง ๆ ของศิษย์เสมอ ไม่เบื่อหน่าย มีวิญญูณของความเป็นครู รักการสอนถ่ายทอดวิชาความรู้อย่างแท้จริง

๖. แลงเรื่องลึกซึ้งได้ มีความสามารถในการอธิบายเรื่องราวต่างๆ ได้อย่างลึกซึ้งเรื่องยาก ๆ อธิบายให้เข้าใจง่ายได้ และเรื่องง่าย ๆ บางครั้งก็สามารถอธิบายได้อย่างลึกซึ้งละเอียดพิสดาร

๗. ไม่ชักนำในทางเสียหาย เป็นครูที่ดีจะต้องไม่ชักจูงให้ศิษย์ไปในทางเสีย อันนี้รวมถึงตัวครูเองต้องมีความประพฤติเป็นแบบอย่างที่ดีงามของศิษย์ด้วย^๖

นอกจากนี้ แลง จันทรงาม ได้ศึกษาถึงคุณสมบัติของนักเผยแผ่ที่เรียกว่า คุณสมบัติของผู้สอน สรุปได้ว่า “ผู้สอนที่ดีควรมีลักษณะพึงประสงค์” ดังนี้

๑) มีความกรุณาเป็นพื้นฐานของจิตใจ

๒) ไม่ถือตัว หยิ่งยโส

๓) มีความอดทน ใจเย็น

๔) มีความยุติธรรม ไม่เห็นแก่หน้า

๕) มีความรอบคอบ

๖) มีความประพฤติน่าเคารพบูชา

๗) รู้จักภูมิสติปัญญาของผู้ฟัง^๗

๒.๑.๓ วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล

วิธีเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล พระพุทธองค์ทรงใช้วิธีการเผยแผ่วิธีการประยุกต์ให้เข้ากับสังคมสภาพแวดล้อม ชุมชน จารีตประเพณีรวมทั้งอุปนิสัยและระดับปัญญา ของผู้ฟัง ทรงใช้เทคนิคและวิธีการที่หลากหลายแตกต่างกันไป เช่น ทรงใช้อุบายในการเลือกคน หรือ การรู้จักรอจังหวะและโอกาส เป็นต้น ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้ประสบความสำเร็จ พระธรรมภิกขุจะต้องมีวิธีการสอนที่ครบถ้วน ดังนั้นผู้วิจัยจะนำเทคนิคและวิธีการเผยแผ่ของพระพุทธเจ้า และจากหนังสือต่างๆ มารวบรวมไว้ดังนี้

บรรจบ บรรณรุจิ ยังได้กล่าวถึงพุทธวิธีในการสอนของพระพุทธเจ้าไว้หลายประการดังต่อไปนี้

๑. วิธีการสอนแบบอธิบายเชิงวิเคราะห์ วิธีนี้ทรงใช้ในการสอนพระอัญญาโกณฑัญญะ พระวัปปะ พระภัททิยะ พระมหานามะและพระอัสสชิ โดยทรงชี้ให้เห็นทางปฏิบัติที่ผิดและเสนอแนวทางปฏิบัติที่ถูกต้อง รวมทั้งทรงวิเคราะห์ให้เข้าใจถึงสามัญลักษณ์คือความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์และความไม่ใช่ตัวตนที่แท้จริงของชั้น ๕ อันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญูณ กับทรงใช้สอนพระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ และพระนาคิยะ พระสารีบุตรพระองค์ทรงวิเคราะห์ให้เข้าใจถึงว่าเวทนาไม่เที่ยง พระมหาโมคคัลลานะพระองค์ทรงวิเคราะห์ให้เข้าใจถึงว่าธาตุ ๔ คือ ปรฐวี อาโต เตโช วาโย ที่ประชุมกันเข้าเป็นกายเป็นของไม่ใช่ตน

^๖ เสฐียรพงษ์ วรรณปก, พุทธวิธีสอนจากพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร : เพชรรุ่งการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๒๔-๒๕.

^๗ แลง จันทรงาม, วิธีการสอนของพระพุทธเจ้า, (กรุงเทพมหานคร : กมลการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๒๔-๓๐.

๒. วิธีการสอนแบบอธิบายธรรมขั้นต่ำไปถึงธรรมขั้นสูง วิธีนี้ทรงใช้สอน พระยสะ พระวิมมละ พระสุพาหะ พระปุลณชิ พระควัมปติ และพระมหากัปปินะ โดยทรงชี้ให้เห็นว่าทานและศีลมีผลส่งให้เกิดในสวรรค์อันเป็นแดนที่พร้อมด้วยเบญจกามคุณ แต่ถึงอย่างไรเบญจกามคุณในสวรรค์นั้น ก็ยังเป็นของต่ำซ้ำให้โทษ เป็นทุกข์ สุดท้ายทรงชี้ให้เห็นว่าการออกบวชเป็นทางที่ดีที่สุด แล้วทรงตอกย้ำเรื่องทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และข้อปฏิบัติให้เข้าถึงความดับทุกข์

๓. วิธีการสอนแบบให้ผู้ฟังตั้งปัญหาทูลถาม วิธีนี้ทรงใช้สอนพระกุมารกัสสปะ พระสกียะ พระอชิตะ พระติสสเมตเตยยะ พระปุลณกะ พระเมตตคุ พระโธตกะ พระอุปสีวะ พระนันทะ พระเหมกะ พระโตทยะ พระกัปปะ พระชฏกัณณิ พระภัทราวุธ พระอุทยะ พระเปสาละ พระโมฆราช และพระปิงคียะ โดยทรงเปิดโอกาสให้สาวกตั้งกล่าวนีทูลถามปัญหาต่างๆ ซึ่งล้วนแล้วแต่มีจุดมุ่งหมายอยู่ที่ความพ้นทุกข์

๔. วิธีการสอนแบบยกเรื่องให้สอดคล้องกับประสบการณ์เดิมของผู้ฟัง วิธีนี้ทรงสอนพระอูรวะลกัสสปะ พระนทีกัสสปะ พระคยาก็สสปะ โดยทรงพิจารณาเห็นว่าพระสาวกทั้ง ๓ รูปนี้คุ้นเคยกับการบูชาไฟจึงทรงยกเรื่องไฟ คือ รากะ โทสะ โมหะ มาสอนเพื่อทรงชี้ให้เห็นว่า ไฟดังกล่าวเผาไหม้สัตว์ให้เร่าร้อนเช่นเดียวกับไฟที่ท่านทั้ง ๓ เคยบูชาแล้ว

๕. วิธีการสอนแบบแสดงธรรมตามใจผู้ฟัง วิธีนี้ทรงใช้สอน พระนาลกะ พระปุลณะ พระอานนท์ พระกังขาเรวตะ พระสุภูติ พระปิลินทวัจนะ พระนาลกะประสงค์ จะฟังโมเนยปฏิบัติ พระองค์ก็ทรงแสดงให้ฟังตามที่ทูลขอ พระปุลณะประสงค์จะฟังพระราชดำรัสตรัสเตือนสำหรับอยู่ในสุนาปรินตชนบท พระองค์ก็ทรงแสดงให้ฟัง พระกังขาเรวตะ พระสุภูติและพระปิลินทวัจนะ ๓ รูปนี้ประสงค์จะรับกรรมฐานไปปฏิบัติก็ทรงประทานให้ตามที่ทูลขอ กับทรงใช้สอน พระมหาโกฏฐิกะ พระนันทะ พระภคฺ พระกิมพิละ พระภัททียะ (กาฬโคธานุตร) พระมหาอุทายิ พระโสภิตะ พระรัฐบาล พระเสละ พระอุปวาณธ พระมหาปณณิก พระพากุละ พระกุนทธานะ ซึ่งสาวกทั้ง ๑๓ รูปนี้แม้จะไม่มีหลักฐานระบุว่าได้ฟังธรรมเรื่องอะไรจากพระพุทธเจ้า แต่มีหลักฐานระบุว่าท่านได้ปฏิบัติกรรมฐานจึงทำให้สันนิษฐานได้ว่า จะต้องได้รับกรรมฐานมาจากพระพุทธเจ้าแน่นอน เพราะต่างล้วนได้ฟังธรรมในสำนักพระพุทธเจ้าทั้งสิ้น และพระพุทธเจ้าจะต้องทรงประทานกรรมฐานให้ตามที่ทูลขอเหมือนที่ทรงประทานแก่พระกังขาเรวตะ พระสุภูติ และพระปิลินทวัจนะ อย่างแน่นอน

๖. วิธีการสอนแบบตำหนิให้ตระหนัก วิธีนี้ทรงใช้สอน พระยโสชะ พระสคตะ พระอุปเสนะ พระปิณโฑลภารทวาชะ โดยทรงตำหนิพระยโสชะในเรื่องที่พระบริวารของท่านส่งเสียงดัง ทรงตำหนิพระสาคะตะในเรื่องที่ท่านดื่มเหล้าจนเมาหมดสติ ทรงตำหนิพระอุปเสนะในเรื่องบวชได้เพียง ๑ พรรษาก็อุปฌาย์บวชกุลบุตรอื่น และทรงตำหนิพระปิณโฑลภารทวาชะในเรื่องไม่รู้ประมาณในการบริโภค ซึ่งสาวกทั้ง ๓ รูปนี้เมื่อถูกตำหนิก็ตระหนักและบำเพ็ญเพียรจนบรรลุอรหัตผล

๗. วิธีสอนแบบให้ความหวัง วิธีนี้ทรงใช้สอน พระนันทะ พระวังคิสะ โดยทรงให้ความหวังแก่พระนันทะว่าหากบรรลุพระอรหัตผลก็จะได้นางฟ้าตามที่ปรารถนา และทรงให้ความหวังแก่พระวังคิสะว่า หากได้เรียนรู้อาการ ๓๒ แล้วก็จะเกิดของพระอรหันต์ตามที่ต้องการซึ่งเมื่อสาวกทั้ง ๒ รูปนี้ได้บรรลุพระอรหัตผลแล้วรู้ทันทีว่า ความหวังที่พระพุทธเจ้าทรงใช้นั้นคืออุบายสอนธรรมที่ฉลาด

๘. วิธีการสอนแบบให้ลองผิดก่อนแล้วจึงสอนให้ปฏิบัติที่ถูกต้องให้ภายหลัง วิธีนี้ทรงใช้สอน พระโสมโกฬิวิสะ และพระเมฆิยะ โดยทรงปล่อยให้พระโสมโกฬิวิสะบำเพ็ญเพียรอย่างหนักด้วยการเดินจงกรมจนกระทั่งเท้าแตก ได้รับความทุกข์ทรมานอย่างแสนสาหัสก่อนแล้ว จึงทรงสอนวิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง คือ บำเพ็ญเพียรแต่พอเหมาะไม่ตึงเกินไป ไม่หย่อนเกินไป และทรงปล่อยให้พระเมฆิยะไปอยู่ปฏิบัติธรรมตามลำพังแล้วไม่สามารถข่มจิตได้จนต้องกลับมาหาพระองค์อีก และทูลขอให้ตรัสบอกวิธีทำจิตให้สงบ ซึ่งเมื่อพระสาวกทั้ง ๒ รูปนี้ปฏิบัติตามที่ตรัสบอกก็ได้บรรลุอรหัตผล

๙. วิธีการสอนแบบตรัสแนะเสริม วิธีทรงใช้สอน พระอนรุทธะ โดยทรงพิจารณาเห็นว่าพระอนรุทธะกำลังตรึกถึงธรรมะอย่างถูกต้อง แต่ยังไม่แจ่มแจ้งถึงได้ตรัสแนะเสริมให้ติดต่อไปจนเข้าใจแจ่มแจ้ง

๑๐. วิธีการสอนแบบค่อยเป็นค่อยไป วิธีทรงใช้สอน พระราหุล และจูฬปันถก พระองค์ทรงสอนพระราหุล ซึ่งอายุ ๑๕ ขวบเพิ่งบวชใหม่ให้สำรวมในการพูด เมื่อท่านอายุ ๑๘ ปี พระองค์ก็ทรงสอนให้พิจารณารูปทั้งปวงว่าไม่ใช่ของเรา เพื่อบ่มปัญญาของท่านให้แก่กล้าในหลักของไตรลักษณ์ และเมื่อท่านอายุ ๒๐ ปี พระองค์ทรงเห็นว่ามีปัญญาแก่กล้าแล้ว จึงตรัสเตือนให้ท่านเร่งทำที่สุดของทุกขีให้ได้ ส่วนพระจูฬปันถก พระองค์สอนให้ท่านนั่งมองดูดวงอาทิตย์พลางลูบผ้าขาว พร้อมทั้งนึกบริกรรมว่า “ผ้าเช็ดฝุ่น ผ้าเช็ดฝุ่น” ครั้นผ้าขาวเริ่มสกปรก พระองค์ก็ทรงสอนให้ท่านพิจารณาได้คิดพิจารณาเปรียบเทียบจิตเหมือนผ้าขาวจนบรรลุธรรม

๑๑. วิธีการสอนแบบเลือกให้ศึกษา วิธีทรงใช้สอน พระอุบาลี โดยที่ทรงพิจารณาเห็นว่า พระอุบาลีนี้หากไปอยู่ปฏิบัติธรรมตามลำพังแล้วก็จะชำนาญเฉพาะการเจริญวิปัสสนาเท่านั้น แต่จะไม่เชี่ยวชาญในการพิจารณาตัดสินพระวินัย จึงทรงบอกให้ท่านอยู่ปฏิบัติธรรมในสำนักของพระองค์ ซึ่งท่านก็ทำตามตามที่ทรงเลือกให้

๑๒. วิธีการสอนแบบย้อนคำพูดให้คิด วิธีทรงใช้ในการสอน พระองค์คุลิมาร โดยเมื่อวันพระองค์คุลิมารวิ่งไล่หมายจะปลงพระชนม์ของพระองค์ พร้อมทั้งตะโกนบอกให้พระองค์หยุด พระองค์ได้ตรัสย้อนว่า พระองค์หยุดแล้วแต่พระองค์คุลิมาร (ขณะนั้นได้เป็นโจร) ต่างหากที่ยังไม่หยุด ซึ่งก็หมายความว่า พระองค์หยุดทำบาปแล้ว แต่พระองค์คุลิมารยังไม่หยุด พระองค์คุลิมารเข้าใจตามที่พระองค์ทรงหมายถึง จึงยอมทั้งดาบแล้วทูลขอบวช

๑๓. วิธีการสอนแบบรอให้ผู้ฟังมีความพร้อมทั้งร่างกายและจิตใจ วิธีทรงใช้สอน พระพาหิยะ โดยทรงพิจารณาเห็นว่าพระพาหิยะขณะเข้าเฝ้าพระองค์นั้น สภาพร่างกายและจิตใจยังไม่พร้อม เพราะเดินทางมาไกลและเพ่งมาถึง ร่างกายยังเหนื่อยอ่อนและจิตก็ไม่สงบ เพราะดีใจเกินไปที่ได้มาพบพระองค์ ดังนั้นเมื่อท่านทูลขอให้แสดงธรรมให้ฟังจึงทรงยับยั้งไว้ก่อน ต่อเมื่อเห็นว่าท่านหายเหนื่อยและจิตก็สงบแล้วจึงทรงแสดงธรรมให้ฟัง

๑๔. วิธีการสอนแบบปลอบใจ วิธีนี้ทรงสอนพระวักกลี โดยในตอนแรกทรงขับไล่พระวักกลีเพราะโทษฐานที่ละทิ้งการบำเพ็ญสมณธรรม เทียวติดตามดูพระรูปกายของพระองค์ เป็นเหตุให้พระวักกลีเสียใจถึงขั้นจะไปกระโดดภูเขาฆ่าตัวตาย พระองค์จึงเสด็จไปปลอบและทรงให้กำลังใจจนพระวักกลีเกิดความรู้แจ้งได้บรรลุอรหัตผลในที่สุด

๑๕. วิธีการสอนแบบยั่วยุให้แสดงความสามารถแล้วให้อิโวาท วิธีนี้ทรงใช้สอน พระโสมกุฎิกัณณะ โดยทรงให้พระโสมกุฎิกัณณะซึ่งเดินทางมาเฝ้าจากแคว้นอวันตีได้แสดงความสามารถด้วยการสรภัญญะ ครั้นแล้วได้ตรัสชมและประทานอิโวาท

๑๖. วิธีการสอนแบบแสดงธรรมโปรดคนทั่วไป แต่มีเป้าหมายอยู่ที่คนคนหนึ่ง หรือกลุ่มหนึ่ง วิธีนี้ทรงใช้สอน พระมหากัจจายนะและพระกาฬทายีเป็นต้น^๘

วิธีการเผยแผ่ที่กล่าวมา พระพุทธเจ้าทรงเลือกใช้ให้เหมาะสมตามภาวะของผู้ฟัง ที่ต้องใช้ปัญญาเป็นตัวพิจารณาธรรมเทศนา ซึ่งสามารถย่อลงเป็น ๒ วิธีการคือ^๙

๑. สมมติเทศนา เทศนา โดยสมมติ แสดงตามความหมายที่รู้ร่วมกัน หรือตกลงยอมรับกันของประชาชนทั่วไป เรียกว่า ภาษาคน เช่น บุคคล สัตว์ ชาย หญิง ผี เทวดา ยักษ์ มาร เป็นต้นเทศนาเช่นนี้ปรากฏอยู่ในพระสูตรที่ปรากฏในวินยปิฎก และสุตตันตปิฎก

๒. ปรมัตถเทศนา เทศนา โดยปรมัตถ์ แสดงความหมายของสภาวะธรรมแท้ ๆ ที่เรียกว่าภาษาธรรม เช่น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ธาตุ อายตนะ เป็นต้น เทศนาเช่นนี้ปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ผู้ฟังจะเข้าใจเนื้อความ และสำเร็จประโยชน์โดยเทศนาใดพระพุทธองค์ทรงเลือกแสดงธรรมตามประเด็นที่กล่าวมา โดยหวังให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ผู้ฟังธรรมนั้นๆ

พระราชวรมุณี (ประยุทธ์ ปยุตโต) กล่าวว่า “สิ่งที่ควรทำความเข้าใจอีกอย่างหนึ่งได้แก่ลักษณะงานสอนซึ่งแตกต่างกันตามประเภทวิชา อาจแยกได้เป็น ๒ ประเภท คือวิชาประเภทชี้แจงข้อเท็จจริง เช่น ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ เป็นต้น การสอนวิชาประเภทนี้ หลักสำคัญที่ทำให้เกิดความเข้าใจในข้อเท็จจริง การสอนจึงมุ่งเพียงหาวิธีการให้ผู้เรียนเข้าใจตามที่สอนให้เกิดพหุสัจจะจะเป็นส่วนใหญ่ ส่วนวิชาอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งเกี่ยวกับคุณค่าในทางความประพฤติปฏิบัติ โดยเฉพาะวิชาศีลธรรม และวิชาจริยธรรมทั่วไป การสอนที่จะได้ผลดี นอกจากให้เกิดความเข้าใจแล้ว จะต้องให้เกิดความรู้สึกรับรู้คุณค่าความสำคัญ จนมีความเลื่อมใสศรัทธาที่จะนำไปประพฤติปฏิบัติด้วย สำหรับวิชาประเภทนี้ ผลสำเร็จอย่างหลังเป็นสิ่งสำคัญมาก และมักทำได้ยากกว่าผลสำเร็จอย่างแรก เพราะต้องการคุณสมบัติขององค์ประกอบในการสอนทุกส่วนนับแต่คุณสมบัติส่วนตัวของผู้สอนไปทีเดียว ยิ่งงานประดิษฐ์พระพุทธรูปศาสนาที่จะทำให้คนจำนวนมากยอมรับด้วยแล้ว ก็ยิ่งเป็นเรื่องสำคัญมาก ฉะนั้น การพิจารณาเทคนิคและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า จึงเริ่มตั้งแต่คุณสมบัติของผู้สอน”^{๑๐}

กลวิธีและอุปายประกอบการสอน

ในกลวิธีและอุปายประกอบการสอนนั้น ในหลักพุทธวิธีการสอนของพระพุทธเจ้า จะทรงใช้กลวิธีและในการสอน ดังต่อไปนี้

๑. การยกอุทาหรณ์และเล่านิทานประกอบ การยกตัวอย่างประกอบคำอธิบาย และการเล่านิทานประกอบการสอน ช่วยให้เข้าใจได้ง่ายและชัดเจน ช่วยให้จำได้แม่นยำเห็นเห็นจริง และเกิดความเพลิดเพลิน ทำให้การเรียนการสอนมีรสยิ่งขึ้น เช่นเมื่อจะอธิบายให้ว่าบุคคลพูดแต่คำที่

^๘ บรรจบ บรรณรุจิ, **เล่มนี้มีปัญหา**, (กรุงเทพมหานคร : พรบุญการพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๔๕-๕๔.

^๙ อัง เอกก. (ไทย) ๑/๙๙/๒๓.

^{๑๐} พระราชวรมุณี (ประยุทธ์ ปยุตโต), **เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า**, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๑), หน้า ๖ - ๒๖.

น่าพอใจ ไม่ควรพูดคำไม่น่าพอใจ แม้แต่สัตว์อื่นเขาก็ชอบคำพูดที่น่าพอใจเช่นกัน ก็เล่านิทานชาดกเรื่อง โคนันทวิศาล^{๑๑} เป็นต้น พระพุทธเจ้าทรงใช้อุทาหรณ์และนิทานประกอบการสอนมากมายเพียงใด จะเห็นได้จากคัมภีร์ต่าง ๆ มีอุทาหรณ์และนิทานปรากฏอยู่ทั่วไป เฉพาะคัมภีร์ชาดกอย่างเดียวก็นิทานชาดกถึง ๕๔๗ เรื่อง

๒. การเปรียบเทียบกับข้ออุปมา ซึ่งคำอุปมาช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจยาก ปรากฏความหมายเด่นชัดออกมาและเข้าใจง่ายขึ้น โดยเฉพาะใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรม เปรียบให้เห็นชัดด้วยสิ่งที่เป็นรูปธรรม หรือแม้เปรียบเรื่องที่เป็นรูปธรรมด้วยข้ออุปมาแบบรูปธรรม ก็ช่วยให้เพิ่มความหนักแน่นเข้าใจได้

๓. ใช้อุปกรณ์การสอน ในสมัยพุทธกาลย่อมไม่มีอุปกรณ์การสอนชนิดต่างๆ ที่จัดทำขึ้นไว้เพื่อการสอนโดยเฉพาะเหมือนสมัยปัจจุบัน เพราะยังไม่มีการจัดการศึกษาเป็นระบบขึ้นมาอย่างกว้างขวาง หากจะใช้อุปกรณ์บ้าง ก็คงต้องอาศัยวัตถุสิ่งของที่มีในธรรมชาติ หรือเครื่องใช้ต่างๆ ที่ผู้คนใช้อยู่

๔. ทำให้ดูเป็นตัวอย่าง วิธีสอนที่ดีที่สุดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะในทางจริยธรรมคือ การทำเป็นตัวอย่าง ซึ่งเป็นการสอนแบบไม่ต้องกล่าวสอน การสอนโดย ทำเป็นตัวอย่าง ก็คือพระจริยวัตรอันงามที่เป็นอยู่โดยปกติ แต่ที่ทรงปฏิบัติเป็นเรื่องราวเฉพาะก็มี

๕. การเล่าภาษา เล่นคำและใช้ในความหมายใหม่ การเล่นภาษาและคำ เป็นเรื่องของความสามารถในการใช้ภาษาผสมกับปฏิภาณ ข้อนี้ก็เป็นการแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระพุทธเจ้าที่มีรอบไปทุกด้าน เมื่อผู้ใดทูลถามมาเป็นคำร้อยกรอง พระองค์ก็ทรงตอบเป็นคำร้อยกรองไปทันที ทำนองกลอนสด

๖. อุปายเลือกคนและการปฏิบัติรายบุคคล การเลือกคนเป็นอุปายสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เริ่มแรกประดิษฐ์ฐานพระพุทธศาสนาพระพุทธเจ้าทรงดำเนินพุทธกิจพระพุทธโธบายที่ได้ผลดีอย่างยิ่ง ในการสั่งสอนแสดงธรรมก็เช่นเดียวกัน ทรงมักเริ่มต้นด้วยบุคคลที่เป็นพระมหากษัตริย์หรือประมุขของประเทศ อีกทั้งผู้นำของลัทธิต่างๆ ทำให้การประกาศศาสนาของพระองค์นั้นได้ประสบผลสำเร็จและรวดเร็ว

๗. การรู้จักจังหวะและโอกาส วิธีสอนนี้เช่น ผู้เรียนยังไม่พร้อม ยังไม่เกิดปริปากะแห่งอินทรีย์หรือญาณ ผู้สอนต้องมีความอดทน ไม่ชิงหักหาญหรือตึงตันทำ แต่ต้องต้นตัวอยู่เสมอ เมื่อถึงจังหวะโอกาสก็ต้องมีความฉับไวที่จะจับมาใช้ให้เป็นประโยชน์ไม่ปล่อยให้ผ่านเลยไป

๘. ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ ถ้าผู้สอนสอนอย่างไม่มีอึดตาย ตัดต้นหา มานะ ทิฐิเสียให้น้อยที่สุด ก็จะมุ่งไปยังผลสำเร็จในการเรียนรู้เป็นสำคัญสุด แต่จะใช้กลวิธีใดให้สอนได้ผลดีที่สุด ก็จะทำในทางนั้น ไม่กลัวว่าจะเสียเกียรติ

๙. ลงโทษและการให้รางวัล มีคำสรรเสริญพระพุทธคุณที่ยกมาแสดงข้างต้นว่า “พระพุทธเจ้าทรงฝึกอบรมชุมชนได้ดีถึงเพียงนี้โดยไม่ต้องใช้อาชญา” แสดงว่าการใช้อำนาจลงโทษ ไม่ใช้การฝึกคนของพระพุทธเจ้า

^{๑๑} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๘/๑๒.

๑๐. กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นบางคราว ย่อมมีลักษณะแตกต่างกันไม่มีที่สุด การแก้ปัญหาย่อมอาศัยปฏิภาณ คือ ความสามารถในการประยุกต์หลักวิธีการ และกลวิธีการต่างๆ มาใช้ให้เหมาะสม เป็นเรื่องเฉพาะหน้า เฉพาะคราวเท่านั้น^{๑๒}

จุดมุ่งหมายในการสอน

ส่วนเรื่องจุดมุ่งหมายของการสอนเป็นเรื่องที่พระองค์ทรงคำนึงถึง เพราะจะไปสู่เป้าหมายที่กำหนดไว้ได้ ต้องมีเนื้อหาเรื่องที่จะทรงสอน มีตัวผู้เรียนหรือผู้ฟัง และวิธีการสอนครบถ้วนทุกอย่าง พระราชวรมุนีได้แยกเป็นข้อ ๆ ดังต่อไปนี้^{๑๓} คือ

๑. ทรงสอนเพื่อให้ผู้ฟังรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งที่ควรรู้เห็น จุดมุ่งหมายข้อนี้หมายความว่าทรงสอนให้รู้แจ้งเห็นจริงเฉพาะเท่าที่จำเป็นสำหรับสาวกนั้น ๆ สิ่งใดที่ทรงรู้แล้ว แต่เห็นว่าไม่จำเป็นสำหรับผู้ฟังหรือผู้รับการสอน ก็จะไม่สอนสิ่งนั้น ทรงสอนให้รู้แจ้งเห็นจริงเฉพาะเท่าที่รู้และจำเป็นเท่านั้น เช่น

พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ สีสพาวน เมืองโกสัมพี ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหยิบใบประดู่ลาย ๒-๓ ใบขึ้นมา แล้วรับสั่งเรียก ภิกษุทั้งหลายมาตรัส “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะเข้าใจความหมายนั้นว่าอย่างไร ใบประดู่ลาย ๒-๓ ใบที่เราหยิบขึ้นมากับใบไม้ที่อยู่บนต้น อย่างไหนมากกว่ากัน” ลำดับนั้นภิกษุทั้งหลาย กราบทูลว่า “ใบไม้ที่อยู่บนต้นไม้นั้นแหละมากกว่า ใบประดู่ลาย ๒-๓ ใบ ที่พระองค์ทรงหยิบขึ้นมามีเพียงเล็กน้อยพระพุทธเจ้า”

“ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เรารู้แล้วแต่มิได้บอกเธอทั้งหลายก็มีมากเหมือนกัน เพราะเหตุไรเราจึงมิได้บอก เพราะสิ่งนี้ไม่มีประโยชน์ไม่ใช่อุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ไม่เป็นเพื่อความคลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อดับทุกข์ ไม่เป็นไปเพื่อสงบระงับ ไม่เป็นไปเพื่อรู้ยิ่ง ไม่เป็นไปเพื่อตรัสรู้ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน เพราะเหตุนั้น เราจึงมิได้บอก สิ่งอะไรเล่าที่เราบอกแล้ว คือเราได้บอกว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรคามีปฏิปทา เพราะเหตุไร เราจึงบอก เพราะสิ่งนี้มีประโยชน์ เป็นจุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เพราะเหตุนั้น เราจึงบอกพระภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น เธอทั้งหลายพึงทำความเพียร เพื่อให้รู้ชัดความเป็นจริงนี้ทุกข์ ฯลฯ นี่ทุกข์นิโรคามีปฏิปทา”^{๑๔}

๒. ทรงสอนเพื่อให้ผู้ฟังเห็นจริงได้ ทรงแสดงธรรมอย่างมีเหตุผลที่ผู้ฟังพอตรองตามให้เห็นด้วยตนเอง เช่น พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า

^{๑๒} พระมหาอรุณเพชร ขวนปัญโญ, “ศึกษารูปแบบและวิธีการเผยแผ่พุทธธรรมของพระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช)”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๗๗-๘๐.

^{๑๓} พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตโต), เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๑), หน้า ๒๖-๓๐.

^{๑๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๖๑๓/๖๕๘.

“ภิกษุทั้งหลาย แม้ถ้าภิกษุจับชายผ้าสังฆาฏิแล้วเดินตามรอยเท้าเรา ติดตามไปข้างหลัง แต่ภิกษุนั้นมีความละโมภ กำหนดยินดีอย่างแรงกล้าในกาม มีจิตพยาบาท คิดประทุษร้าย หลงลืมสติ ไม่รู้สึกตัว มีจิตไม่ตั้งมั่น กระสับกระส่ายไม่สำรวมอินทรีย์ แท้จริงแล้ว ภิกษุนั้นก็ยังชื่อว่าอยู่ห่างไกลเรา เราก็กว้างไกลภิกษุนั้น นั่นเป็นเพราะเหตุไร เพราะภิกษุนั้นยังไม่เห็นธรรม เมื่อไม่เห็นธรรมชื่อว่าไม่เห็นเรา

ภิกษุทั้งหลาย แม้ถ้าภิกษุอยู่ไกลเราถึง ๑๐๐ โยชน์ แต่ภิกษุนั้นไม่มีความละโมภ ไม่กำหนดยินดีอย่างแรงกล้าในกาม มีจิตไม่พยาบาท ไม่คิดประทุษร้ายมีสติตั้งมั่น มีความรู้สึกตัว มีจิตตั้งมั่น แน่วแน่ สำรวมอินทรีย์ แท้จริงแล้วภิกษุนั้นก็ชื่อว่าอยู่ใกล้เรา เราก็กว้างใกล้ภิกษุนั้น นั่นเป็นเพราะเหตุไร เพราะภิกษุนั้นเห็นธรรม เมื่อเห็นธรรม ชื่อว่าเห็นเรา”^{๑๕}

๓. ทรงสอนเพื่อให้ผู้ฟังได้รับผลแห่งการปฏิบัติตามสมควร ทรงแสดงธรรมแสดงธรรมมีคุณเป็นมหัศจรรย์ สามารถยังผู้ปฏิบัติตามให้ได้รับผลตามสมควรแก่กำลังแห่งการปฏิบัติของตน เช่น ในมหาปริณิพพานสูตร เมื่อพระองค์จวนปรินิพพาน ทอดพระเนตรเห็นมหาชนนำเครื่องสักการะเป็นอันมากมาบูชา พระองค์จึงตรัสกับอานนท์ว่า

“การทำการบูชาอย่างนั้นไม่ชื่อว่าบูชาพระองค์ด้วยยิ่งแต่ผู้ใด จะเป็นภิกษุ หรือภิกษุณี อุบาสกอุบาสิกาที่ตามปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ผู้นั้นแหละชื่อว่าบูชาพระองค์ด้วยการบูชาอย่างยิ่ง เมื่อพระตถาคตเจ้าทรงปลงพระชนมายุสังขารว่าอีก ๔ เดือนข้างหน้า พระองค์จักปรินิพพาน” ภิกษุทั้งหลายพันรูปเที่ยวแวดล้อมพระองค์อยู่ ปรีกกางันว่า “พวกเราจะทำอย่างไรหนอ” ภิกษุรูปหนึ่งชื่อว่าธรรมมาราม ไม่เข้าร่วมกลุ่มกับภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุทั้งหลายถามถึงความรู้สึกเกี่ยวกับการปรินิพพานของพระศาสดา ท่านมิได้ให้คำตอบแต่ประการใดแต่คิดว่า “อีก ๔ เดือนข้างหน้าพระศาสดาจักปรินิพพานแล้ว เราเป็นผู้ยังมีราคะอยู่ เราจะพยายามเพื่อบรรลุอรหัตผลในช่วงเวลาที่พระศาสดาทรงพระชนม์อยู่นั่นเอง เพื่อเป็นการบูชาพระองค์”

ท่านธรรมมารามคิดดังนี้แล้ว ก็เป็นผู้เดียวเท่านั้นอิริยาบถต่างๆ นึกคิดระลึกถึงธรรมที่พระศาสดาทรงแสดงอยู่ตลอดเวลา ไม่คลุกคลีด้วยภิกษุหลายรูป อยู่รูปเดียวในที่สงัด ภิกษุทั้งหลายจึงกราบทูลพระศาสดาว่า “พระธรรมมารามมิได้มีความเยื่อใยในพระองค์เลย พระทศพล (พระพุทธเจ้า) ให้เรียกพระธรรมมารามเข้าเฝ้าตรัสถามถึงเหตุการณ์การทำเช่นนั้น” เมื่อพระองค์ทราบเหตุแล้วอุโมทนาสาธุการว่า “ดีแล้ว ๆ ผู้มีความรักเคารพในเรา จงประพฤติดังธรรมมารามเถิด ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่บูชาเราด้วยของหอม ระเบียบไม้ หาชิวาบูชาเราจริงไม่ ส่วนผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม จึงชื่อว่าบูชาเราอย่างแท้จริง”

^{๑๕} พุ. อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๖๕/๗๘๔.

หลักการสอนของพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าพระองค์จะทรงใคร พระองค์ทรงดูว่าบุคคลแต่ละนั้นอยู่ในระดับไหนทรงคำนึงถึงบุคคล ๔ ประเภทคือ

-อุคฆฏิตัญญู ผู้สามารถรู้ได้อย่างฉับพลัน เพียงแต่ยกหัวข้อขึ้นแสดงก็อาจรู้ได้ทันที

-วิปจิตัญญู ผู้สามารถรู้ได้เมื่ออธิบายอย่างละเอียดแล้วซักถามทบทวน

-เนยยะ ผู้สามารถเข้าใจได้ เมื่ออธิบายอย่างละเอียดแล้วซักถามทบทวน

-ปทปรมะ ผู้ไม่สามารถเข้าใจอะไรที่ลึกซึ้งและมีความเห็นผิดอย่างรุนแรง^{๑๖}

ในการแสดงธรรม พระองค์จึงทรงใช้หลักการสอนให้เหมาะสมกับบุคคลประเภทต่างๆ โดยคำนึงถึงตัวผู้เรียน และเนื้อหาที่สอนเป็นสำคัญเช่นเดียวกับหลักการสอนทั่วไป กล่าวคือ

เกี่ยวกับเนื้อหาหรือเรื่องที่ทรงสอนของพระพุทธเจ้า

ในการสอนแต่ละครั้งนอกจากพระองค์จะทรงดูนิสัย หรือระดับภูมิปัญญาแล้วหาหรือเรื่องที่ทรงนั้นก็ต้องคำนึงถึงด้วย ซึ่งเนื้อหาที่จะทรงสอนนั้นพระองค์ก็มีหลัก ๗ ประการคือ

๑. สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่ายหรือรู้เห็นใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่รู้เห็นหรือยังไม่รู้เห็น ไม่เข้าใจ

๒. สอนเนื้อเรื่องที่ค่อยลุ่มลึกยากลงไปตามลำดับขั้น และความต่อเนื่องกันเป็นสายลงไป

๓. ถ้าสิ่งที่สอนเป็นสิ่งที่แสดงได้ ฟังสอนด้วยของจริง ให้ผู้เรียนได้ดู ได้เห็น ได้ฟังเองอย่างที่เรียกว่าประสบการณ์ตรง

๔. สอนตรงเนื้อหา ตรงเรื่อง คมอยู่ในเรื่อง มีจุด ไม่กววน ไม่ไขว่ไขว่ ไม่ออกนอกเรื่องโดยไม่มีอะไรเกี่ยวข้องในเนื้อหา

๕. สอนมีเหตุผล ตรงตามเห็นจริงได้ อย่างที่เรียกว่า สนิทาน

๖. สอนเท่าที่จำเป็นพอดีสำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผล ไม่ใช่สอนเท่าที่ตนรู้ หรือสอนแสดงภูมิว่าผู้สอนมีความรู้มาก

๗. สอนสิ่งที่มีความหมาย ควรที่เขาจะเรียนรู้และเข้าใจ เป็นประโยชน์แก่ตัวเขาเอง^{๑๗}

เกี่ยวกับตัวผู้เรียน

เกี่ยวกับตัวผู้เรียนนี้ก็คล้ายกับเนื้อหาหรือเรื่องที่พระองค์ทรงสอน พระองค์จะสอนใครนั้นต้องดูก่อนว่ามีความพร้อมที่จะเรียนรู้หรือไม่ หรือคนไหนมีความรู้ระดับไหนพระองค์ก็จะปรับความยากง่ายให้เข้ากับบุคคลนั้น พระองค์จะรู้ว่าบุคคลนั้นมีนิสัยหรือจิตใจทางใด (รู้ด้วยทศพลญาณ) พระองค์ก็จะสอนตามนั้น เกี่ยวกับตัวผู้เรียนจึงแบ่งออกได้เป็น ๗ ประเภทได้ดังนี้คือ

^{๑๖} พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตโต), เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๑), หน้า ๓๐.

^{๑๗} พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตโต), เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า, หน้า ๓๑-๓๓.

๑. รู้ คำถึง และสอนให้เหมาะสมตามความแตกต่างระหว่างบุคคล เช่น บุคคล ๔ ประเภท ได้แก่ ๑) อุคฆติตัญญู ผู้อาจรู้ธรรมพหุท่านยกหัวข้อขึ้นแสดง ๒) วิปจิตัญญู ผู้อาจรู้ธรรมต่อเมื่อท่านอธิบายความแห่งหัวข้อนั้น ๓) เนยยะ ผู้พอจะแนะนำได้ และ ๔) ปทปรมะ ผู้มีบทเป็นอย่างยิ่ง เป็นต้น

๒. ปรับวิธีการสอนผ่อนให้เหมาะกับบุคคล แม้สอนเรื่องเดียวกันแต่ต่างบุคคลอาจใช้ต่างวิธี

๓. นอกจากคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคลแล้ว ผู้สอนยังต้องคำนึงถึงความพร้อม ความสุกงอม ความแก่รอบแห่งอินทรีย์ หรือญาณ ที่บาลีเรียกว่า ปริปากะ ของผู้เรียนแต่ละบุคคลเป็นรายๆ ไปด้วย

๔. สอนให้ผู้เรียนลงมือทำด้วยตนเอง ซึ่งจะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจชัดเจนแม่นยำและได้ผลจริง

๕. การสอนดำเนินไปในรูปที่ให้ผู้รู้สึกว่าผู้เรียนกับผู้สอนมีบทบาทร่วมกัน ในการแสวงหาความจริง ให้มีการแสดงความคิดเห็นโต้ตอบโดยเสรี หลักนี้เป็นข้อสำคัญในวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งต้องการอิสรภาพในทางความคิด และโดยวิธีนี้เมื่อเข้าถึงความจริง ผู้เรียนก็จะรู้สึกว่าได้มองเห็นความจริงด้วยตนเอง

๖. เอาใจใส่บุคคลที่ควรได้รับความสนใจพิเศษเป็นรายๆ ไปตามสมควรแก่กาลเทศะและเหตุการณ์

๗. ช่วยเหลือเอาใจใส่คนที่ด้อย ที่ไม่มีปัญญา เช่น เรื่องจูฬปันถิก^{๑๘}

เกี่ยวกับตัวผู้สอน

ตรงนี้จะกล่าวถึงภาพรวมของผู้สอนซึ่งหมายถึงนักเผยแผ่พุทธธรรมทุกรูปและก็รวมไปถึงการสอนของพระพุทธเจ้าด้วย ในการสอนหรือการเผยแผ่พุทธธรรมทุกครั้งนั้นผู้สอนจะต้องคำนึงถึงผู้สอนในฐานะผู้นำเสนอและผู้เรียนตามหลัก ๕ ประการดังนี้คือ

๑. ในการสอนนั้น การเริ่มต้นเป็นจุดสำคัญมากอย่างหนึ่ง การเริ่มต้นที่ดีมีส่วนช่วยให้การสอนสำเร็จผลดีเป็นอย่างมาก อย่างน้อย ก็เป็นเครื่องดึงความสนใจ และนำเข้าสู่เนื้อหาได้ พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีเริ่มต้นที่น่าสนใจมาก โดยปกติพระองค์จะไม่ทรงเริ่มสอนด้วยการเข้าสู่เนื้อหาธรรมทีเดียว แต่จะทรงเริ่มสนทนากับผู้ทรงพบ หรือผู้มาเฝ้าด้วยเรื่องที่เขารู้เข้าใจดี หรือสนใจอยู่

๒. สร้างบรรยากาศในการสอนให้ปลอดโปร่ง เพลิดเพลินไม่ให้เกิดเครียด ไม่ให้เกิดความอึดอัดใจ และให้เกิดเรขิตแก่ผู้เรียน ให้เขามีความภูมิใจในตัว

๓. สอนมุ่งเนื้อหา มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่สอนเป็นสำคัญ ไม่กระทบตนและผู้อื่น ไม่มุ่งยกตน ไม่มุ่งเสียดสีใครๆ

๔. สอนโดยเคารพ คือ ตั้งใจสอน ทำจริง ด้วยความรู้สึกว่าเป็นสิ่งมีคุณค่า มองเห็นความสำคัญของผู้เรียน และงานสั่งสอนนั้นไม่ใช่สักว่าทำ หรือเห็นผู้เรียนโง่เขลา หรือเห็นเป็นคนชั้นต่ำๆ

๕. ใช้ภาษาสุภาพ นุ่มนวล ไม่หยาบคาย ชวนให้สบายใจ สละสลวย เข้าใจง่าย

^{๑๘} พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตโต), เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า, หน้า ๓๑-๓๓.

ลีลาการสอนของพระพุทธเจ้า

ลีลาการสอนของพระพุทธเจ้า หรือ พุทธลีลาในการสอน หรือ เทคนาวิธี ๔ การสอนของพระพุทธเจ้าแต่ละครั้ง แม้ที่เป็นเพียงธรรมีกถา หรือการสนทนาทั่วไป ซึ่งมีใช้คราวที่มีความมุ่งหมายเฉพาะพิเศษ ก็ดำเนินไปอย่างสำเร็จผลดีโดยมีองค์ประกอบที่เป็นคุณลักษณะ ๔ ประการดังนี้

๑. สันทิสสนา ชี้แจงให้เห็นชัด คือ จะสอนอะไร ก็ชี้แจงจำแนกแยกแยะอธิบาย และแสดงเหตุผลให้ชัดเจน จนผู้ฟังเข้าใจแจ่มแจ้ง เห็นจริงเห็นจัง ดังจูงมือไปดูเห็นกับตา

๒. สมาทปนา ขวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ คือ สิ่งใดควรปฏิบัติหรือหัดทำ ก็แนะนำหรือบรรยายให้ซาบซึ้งในคุณค่า มองเห็นความสำคัญที่จะต้องฝึกฝนบำเพ็ญ จนใจยอมรับอยากลงมือทำ หรือนำไปปฏิบัติ

๓. สมุตเตชนา เร้าใจให้อาจหาญแก่งกล้า คือ ปลุกเร้าใจให้กระตือรือร้น เกิดความอุตสาหะ มีกำลังใจแข็งขัน มั่นใจที่จะทำให้สำเร็จจงได้ สู้งาน ไม่หวั่นระย่อไม่กลัวเหนื่อย ไม่กลัวยาก

๔. สัมปหังสนา ปลอบขโลมใจให้สดชื่นร่าเริง คือ บำรุงจิตให้ชุ่มชื่นเบิกบาน โดยชี้ให้เห็นผลดีหรือคุณประโยชน์ที่จะได้รับและทางที่จะก้าวหน้าบรรลุผลสำเร็จยิ่งขึ้นไป ทำให้ผู้ฟังมีความหวังและร่าเริงเบิกบานใจ^{๑๙}

หลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

การเผยแผ่ คือการทำให้ขยายออกไป การทำให้ขยายวงกว้างออกไป ทำให้แพร่หลายออกไป^{๒๐} การเผยแผ่พระพุทธศาสนาจึงได้แก่ การดำเนินงานเพื่อให้หลักธรรมคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนาแพร่หลายออกไปในทุกสารทิศ มีผู้ศรัทธาเลื่อมใส เคารพ ยำเกรง ในพระรัตนตรัย น้อมนำเอาหลักธรรมในพระพุทธศาสนาไปประพฤติปฏิบัติ

หลักประโยชน์ ๓

หลักประโยชน์ ๓ คือวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยยึดหลักประโยชน์และความสุขของมหาชนเป็นที่ตั้ง ถือเป็นวัตถุประสงค์หลักในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาตามที่พระพุทธเจ้าทรงประทานโอวาทให้แก่เหล่าพระสาวกชุดแรกที่ทรงสั่งสอนให้ไปประกาศพรหมจรรย์ ว่า

“พวกเธอจงเที่ยวจาริก เพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์โลกเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่เทพและมนุษย์ พวกเธออย่าได้ร่วมทางทางเดียวกันสองรูป

จงแสดงธรรมงามในเบื้องต้น งามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะครบบริบูรณ์บริสุทธิ์ สัตว์ทั้งหลาย จำพวกที่มีรูปคือกิลเลสในจักขุน้อยมีอยู่ เพราะไม่ได้ฟังธรรมย่อมเสื่อม ผู้รู้ทั่วถึงธรรมจักมี^{๒๑}

^{๑๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. ปรีณติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๑๓๔.

^{๒๐} ราชบัณฑิตสถาน, *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๖), หน้า ๔๗๘.

^{๒๑} ที.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

พระพุทธรูปนี้ เป็นเครื่องชี้ชัดถึงบทบาทสำคัญของการสื่อหลักธรรมในพระพุทธศาสนา โดยเป็นหลักการและนโยบายในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของเหล่าพุทธสาวกจนตราเป็นปัจจุบันนี้ ทั้งนี้เพื่อประโยชน์สุขแก่มนุษย์ โดยหลักการก็คือ ให้เกิดประโยชน์สุขตามพุทธประสงค์ ๓ ประการ คือ^{๒๒}

- ๑) ทิฐธัมมิกัตถประโยชน์ ประโยชน์ในชาตินี้
- ๒.) สัมปรายิกัตถประโยชน์ ประโยชน์ในชาตินี้
- ๓.) ปรมัตถประโยชน์ ประโยชน์อย่างยิ่ง

ประโยชน์ คือ ผลตอบสนอง ได้รับสืบมาจากพฤติกรรมที่ประกอบไปด้วยกุศลกรรมที่พระพุทธศาสนาถือเป็นหลักสำคัญ เพราะก่อให้เกิดผลเป็นความสุข ความมั่งคั่งบริบูรณ์ ความไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ และจุดมุ่งหมายปลายทางของชีวิตที่ถือเป็นสุขสงบเย็น เป็นชีวิตที่อยู่จบพรหมจรรย์ สิ้นทั้งปวง

การที่พระพุทธองค์ประสงค์ให้เกิดประโยชน์แก่มหาชน คือเกิดเป็นความสุขนั้น ทรงหมายเอาลักษณะสุขที่สืบเนื่องจากการดับ อาจจำแนกออกเป็น ๓ ประการ คือ^{๒๓}

- ๑) ดับอวิชชา หมายถึง การเกิดญาณทัศนะอันสูงสุด
 - ๒) ดับกิเลส หมายถึง กำจัดความชั่วร้าย และของเสียต่างๆ ภายในจิตใจ หมดเหตุที่จะก่อให้เกิดปัญหาความเดือดร้อนวุ่นวายต่างๆ แก่ชีวิตและสังคม
 - ๓) ดับทุกข์ หมายถึง หมดความทุกข์ บรรลุประโยชน์สูงสุด เกิดเป็นสุขที่นิรันดร์
- ความสุขถือเป็นความสำคัญอย่างยิ่งในการปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนา กล่าวให้ชัดเจนก็คือ การปฏิบัติตามหลักธรรมเพื่อ ให้เกิดเป็นประโยชน์สุข เริ่มแต่ขั้นต้น คือ บุญ มีพุทธพจน์รับรองว่า “บุญเป็นชื่อของความสุข”^{๒๔} คนจะถึงความสุขได้ต้องมีศีลเป็นพื้นฐาน ในบำเพ็ญเพียรทางจิตหรือเจริญภาวนา ศีลถือเป็นตัวทำให้เกิดจิตนิ่ง เกิดเป็นฌาน ความสุขก็เป็นองค์ประกอบของฌาน ฌานยิ่งสูงขึ้นก็ยิ่งประณีตขึ้น เป้าหมายของพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน ก็เป็นสุขเป็นบรมสุขด้วย ดังพุทธพจน์ว่า นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง^{๒๕}

ประโยชน์สุขถือเป็นความชัดเจนในคำสอน พุทธศาสนามุ่งหมายความสุขด้วยข้อปฏิบัติให้ถึงสุข มิใช่บรรลุด้วยความทุกข์ หรือด้วยข้อปฏิบัติที่เป็นทุกข์ แต่มีข้อที่ต้องระวังคือ ผู้ปฏิบัติต้องไม่ติดใจหลงใหลความสุขที่ขึ้นแก่ตน ไม่ปล่อยให้ความสุขที่เกิดขึ้นนั้นครอบงำจิตใจของตน ต้องเป็นอิสระสมบูรณ์จากกิเลสทั้งปวง จึงถือเป็นความสุขที่เป็นจุดหมายปลายทางพระพุทธศาสนา

ประโยชน์สุข ๓ ประการที่ยกไว้เบื้องต้น จนเกิดได้ก็ด้วยการนำหลักธรรมในพระพุทธศาสนาไปปฏิบัติอย่างแท้จริง โดยกระทำให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองก่อน ในขณะเดียวกันก็มองถึงเพื่อนมนุษย์รอบข้างด้วยการแผ่เมตตาประโยชน์ที่ตนได้ปฏิบัติตามจนเกิดผล

^{๒๒} ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๖๗๓/๓๓๓.

^{๒๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๕๒.

^{๒๔} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๒๐๐/๒๔๐ : อ. สดต.ก. (ไทย) ๒๓/๕๙/๙๐.

^{๒๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๘๗/๒๘๑.

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาจึงมุ่งที่จะพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ที่มองประโยชน์ทั้งที่จะเกิดกับตนเองและผู้อื่น มีสติเป็นตัวบริหารจัดการความไม่ประมาท โดยตระหนักถึงผลของกุศลกรรม เป็นตัวกำหนดทิศทางในการกระทำให้เกิดประโยชน์ทั้ง ๓ ประการดังกล่าว

นอกจากเป้าหมายที่เป็นอุดมการณ์ของการเผยแผ่พุทธธรรมของพุทธบริษัทดังกล่าวมาแล้วนั้น พระพุทธศาสนายังมีหลักการที่ถือเป็น หัวใจของพระพุทธศาสนาปรากฏในโอวาทปาฏิโมกข์ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงประทานแก่พระอริยสาวก ๑,๒๕๐ รูป ณ ในวันเพ็ญเดือน ๓ ที่บัดนี้เรียกว่าวันมาฆบูชา โดยสาระ คือ

๑. การไม่ทำบาปทั้งปวง
๒. การทำกุศลให้ถึงพร้อม
๓. การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว^{๒๖}

จากพุทธพจน์ที่ยกมาเป็นการประกาศเป็นพระพุทธศาสนา ที่ผู้เป็นสาวกต้องยึดถือปฏิบัติตนและทำการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสถานที่ต่าง ๆ ที่ได้จาริกไป ซึ่งถือเป็นหัวใจของการประกาศให้เห็นเป็นจุดเด่นหรือลักษณะพิเศษว่า การปฏิบัติทั้ง ๓ ประการ โดยถือเอาประโยชน์ของมหาชนเป็นหลักใหญ่ คือ หลักการทางพระพุทธศาสนาในการเผยแผ่ท่ามกลางกลุ่มศาสนาและเจ้าลัทธิต่าง ๆ ในอินเดียขณะนั้น

ตระหนักถึงศักยภาพของมนุษย์

ในเทคนิควิธีการสอนของพระพุทธเจ้านั้น พระองค์ทรงเน้นตระหนักถึงศักยภาพของมนุษย์ ด้วยทรงเห็นว่า มนุษย์เป็นผู้ฝึกได้ มนุษย์สามารถที่จะรู้ตามได้ฝึกฝนตามหลักการที่แสดงการมองเช่นนี้เป็นการมองที่ศักยภาพทางปัญญาของมนุษย์มากกว่ามองในแง่ความแตกต่างในด้านทางร่างกาย ซึ่งถือเป็นหลักใหญ่หลักหนึ่งที่น่าไปสู่การรับสมาชิก การพยายามที่จะทำให้เห็นอุดมการณ์ที่เป็นเหมือนการมองมนุษย์ทุกคนที่จิตใจ มากกว่ามองรูปลักษณ์ที่แสดงออกมามาก่อน อันจะไปสู่การรับฟังคำสอนและนำไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์สูงสุดตามที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้

วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้านั้น จะทรงตั้งจุดมุ่งหมายในการสอนว่าการสอนแต่ละครั้งเพื่อประโยชน์อะไรแก่ใคร แล้วก็ทรงเตรียมเนื้อหาหรือเรื่องที่จะทรงสอนไปตามระดับความยากง่ายไปพร้อม ๆ กับทรงคำนึงถึงตัวผู้รับการสอนหรือผู้ฟังด้วยว่า เขาจะสามารถเข้าใจและนำไปใช้ประโยชน์อย่างไร ซึ่งจะทำให้เกิดความรู้สึกรักอยากเรียนรู้ และสนใจเอาใส่ง่ายขึ้น ทั้งนี้เพราะวิธีการสอนมีหลากหลายรูปแบบ หลายวิธีการดังกล่าว จึงทำให้ในคราวที่ทรงประกาศพระพุทธศาสนานั้น มีบุคคลทุกชั้นวรรณะเลื่อมใสศรัทธาออกบวชตามและสามารถบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลจำนวนมาก ดังที่ปรากฏในพุทธประวัติ ผลที่เกิดตามมาก็คือแม้บางคนจะมีได้บวช แต่ก็ได้น้อมนำหลักธรรมเทศนาไปใช้ในการดำเนินชีวิตที่สงบสุขทั้งในระดับบุคคลครอบครัว ชุมชนและสังคม ทำให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น

นอกจากนี้ ยังวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของสาวกอื่นๆ ที่ใช้การเผยแผ่พระพุทธศาสนา เช่น

^{๒๖} ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๔๓-๔๔ : พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓-๑๘๕/๔๙-๕๐.

วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสารีบุตร โดยท่านได้นำมาประยุกต์ใช้ในการเผยแผ่พุทธศาสนาด้วยการเริ่มสนทนาเพื่อสร้างความคุ้นเคย เผยแผ่ด้วยมุ่งเน้นเนื้อหาสาระ ไม่กระทบตนและผู้อื่น ไม่ยกตนข่มท่าน ใช้ภาษาที่นุ่มนวล สละสลวย ไม่หยาบคาย ขวนให้สบายใจ

วิธีการการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระมหากัสสปะ โดยท่านได้นำเอาวิธีการเผยแผ่ที่มุ่งเน้นรักษาพุทธพจน์ ซึ่งสามารถรักษาคำสอนที่เป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนาไว้ได้

วิธีการของพระอัสสชิ คือ การเผยแผ่ด้วยการใช้สื่อสารทางอาการสำรวจผ่านสื่อบุคคลได้แก่ ตัวท่านเอง เพื่อสร้างศรัทธาปสาทะแก่ผู้พบเห็น^{๒๗}

ผู้วิจัยมีแนวคิดว่าการศึกษาและวิธีการเผยแผ่ของพระพุทธเจ้าในสมัยพุทธกาลนั้นพระองค์ทรงเผยแผ่หลักธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ด้วยความมุ่งมั่นและรักในการที่จะให้สาวกของพระองค์เองได้รับ เพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างแท้จริง และสามารถนำหลักธรรมที่พระองค์ได้สั่งสอนไปใช้ให้เกิดประโยชน์ทั้งต่อตนเอง และสั่งสอนผู้อื่นให้ได้รับประโยชน์อย่างแท้จริง

๒.๒ วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสมัยหลังพุทธกาล

ภายหลังที่พระพุทธองค์ได้เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว ทำให้เหล่าพระภิกษุสงฆ์ที่เป็นพระเสขะบุคคลต่างเศร้าโศก เสียใจ ไม่มีสมาธิที่จะปฏิบัติธรรมพากเพียรในการศึกษาธรรมเหมือนกับบุตรผู้ขาดบิดามารดา เมื่อพระบรมครูทรงเสด็จดับขันธปรินิพพานไปเช่นนี้ ก็เหมือนกับกำลังใจ ที่จะทำให้ความดีหมดสิ้นไปด้วย ในช่วงที่ประชุมเพลิงพระบรมสรีระศพของพระพุทธเจ้านั้น ได้ก็มีพระภิกษุผู้เฒ่ารูปหนึ่ง ชื่อว่าสุภทัส ได้กล่าวทักท้วงห้ามไม่ให้ใครเศร้าโศกหาพระพุทธองค์ ผู้เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้วนั้น ให้พวกภิกษุทั้งหลายตั้งใจกับการจากไปของพระพุทธองค์ ท่านเศร้าโศกไปทำไม ควรจะดีใจที่พระพุทธองค์เสด็จปรินิพพานแล้ว เพราะว่าเมื่อสมัยก่อนเราจะทำอะไรจะพูดจะคิดอะไรก็ไม่ได้เป็นอิสระแห่งตนเอง กระทำความผิดพลาดอะไรๆ ก็มักถูกตำหนิตีเตียน โดยใจความว่า “พอที่เกิด พวกท่านอย่าโศกเศร้า อย่างคร่ำครวญเลย พวกเราอดพ้นดีแล้วจากพระมหาสมณะรูปนั้นที่คอยจู้จี้จำไซ้ พวกเราอยู่ว่า สิ่งนี้ควรแก่เธอ สิ่งนี้ไม่ควรแก่เธอบัดนี้พวกเราปรารถนาสิ่งใด ก็จักทำสิ่งนั้น ไม่ปรารถนาสิ่งใด ก็จักไม่ทำสิ่งนั้น”^{๒๘}

ต่อมาเรื่องนี้ ก็ทราบถึงพระมหากัสสปะ เมื่อท่านได้ยินถ้อยคำกล่าวอย่างนั้น มีความรู้สึกเป็นห่วงต่อภัยพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง จึงปรารภขอมติต่อที่ท่ามกลางสงฆ์ว่า “พวกเราควรทำสังคายนาธรรมวินัยกันเถิด ภายหน้าสภาวะมิใช่ธรรมจะรุ่งเรือง ธรรมจะเสื่อมถอย สภาวะมิใช่วินัยจะรุ่งเรือง วินัยจะเสื่อมถอย ภายหน้าอธรรมวาทีบุคคลจะมีกำลัง ธรรมวาทีบุคคลจะเสื่อมกำลัง อวินัยวาทีบุคคลจะมีกำลัง วินัยวาทีบุคคลจะเสื่อมกำลัง”^{๒๙} เพราะมองนัยที่พระองค์มิได้มอบอำนาจแห่ง

^{๒๗} พระมหาศกดิ์พิชิต ฐานสิทธิ, “ศึกษาบทบาทการเผยแผ่พุทธธรรมของพระวิสุทธาธิปติ (วีระภททจารี)”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๒๓-๒๕.

^{๒๘} วิ.จุ. (ไทย) ๗/๔๗๗/๓๓๖.

^{๒๙} วิ.จุ. (ไทย) ๗/๔๗๗/๓๓๖.

การปกครองให้แก่ใครเลย ดังพุทธพจน์ที่ทรงตรัสกับพระอานนท์ว่า “อานนท์ธรรมวินัยใดที่เราแสดงบัญญัติไว้แก่พวกเธอ ธรรมวินัยนั้น จักเป็นศาสดาของพวกเธอทั้งหลายเมื่อเราสิ้นไป”^{๓๐}

๒.๒.๑ ช่วงระยะปฐมสังคายนา (สังคายนา ครั้งที่ ๑)

การทำสังคายนาครั้งที่ ๑ หลังจากพุทธปรินิพพานแล้วได้ ๓ เดือน ทำให้สัตตบรรณคูหาใกล้กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ ประเทศอินเดีย พระมหากัสสปะเถระเป็นประธานดำเนินการทำสังคายนา และพระมหากัสสปะสวดขอให้สงฆ์สมมติตัวท่านเองเป็นผู้สอบถามธรรมวินัยให้พระอุบาลีเป็นผู้ตอบข้อซักถามเกี่ยวกับวินัย และสมมติตัวท่านเองเป็นผู้ถามข้อหลักธรรมแล้วให้พระอานนท์เป็นผู้ตอบข้อซักถามหลักธรรม ในการทำสังคายนาครั้งนั้น มีพระอรหันต์ ๕๐๐ องค์กระทำ ๗ เดือน จึงสำเร็จ โดยมีพระเจ้าอชาตศัตรูเป็นผู้ถวายความอุปถัมภ์ตลอดการทำสังคายนาครั้งที่ ๑ ในการทำสังคายนาครั้งที่ ๑ นี้ ได้เริ่มต้นสังคายนาพระวินัยเป็นเบื้องต้น เพราะถือว่าวินัย ก็คือ อายุของพระพุทธศาสนา เมื่อพระวินัยคงอยู่พระศาสนาก็จะอยู่อย่างอยู่ โดยที่พระมหากัสสปะเป็นผู้ซักถามพระอุบาลีเป็นผู้ตอบส่วนพระธรรมนั้นพระอานนท์เป็นผู้ตอบ

หลังจากนั้น พระอานนท์ได้เสนอให้ที่ประชุมรับทราบถึงพระบรมพุทธานุญาตที่พระพุทธองค์ทรงตรัสกับพระอานนท์ว่า ดูก่อนอานนท์เมื่อเราล่วงลับไปแล้ว สงฆ์ยังหวังอยู่จะพึงถอนสิกขาบทเล็กน้อยก็ได้^{๓๑} และด้วยสาเหตุที่พระอานนท์ยกประเด็นขึ้นมาบอกกล่าวเท่านั้น ทำให้เหล่าพระอรหันต์ บางรูปทำการปรึกษาหารือว่าอะไรคือสิกขาบทเล็กน้อย แล้วจะกำหนดบทไหนอย่างไรที่จะพึงเพิกถอนได้บ้าง หลังจากที่มีความคิดแตกต่างกันไปนานาประการจนหาที่สุดแห่งข้อยุติมิได้ เพื่อป้องกันวาทะของบุคคลนอกศาสนากล่าวได้ว่า สิกขาบทที่พระสมณะโคดมทรงบัญญัติขึ้น อยู่ตราบเท่าที่พระองค์ทรงมีชีวิตอยู่เท่านั้น จะมีระยะยาวเหมือนคว้นไฟที่จางหายไปง่าย สิ้นพระองค์ก็เหมือนสิ้นทุกอย่าง ดังนี้ พระมหากัสสปะผู้เป็นประธานสงฆ์ จึงประกาศให้สงฆ์ตราบด้วยญัตติทุติยกรรมวาจาว่า

...ท่านทั้งหลาย ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า สิกขาบทของพวกเราที่ปรากฏแก่คฤหัสถ์มีอยู่แม้พวกคฤหัสถ์ก็รู้ว่าสิ่งนี้ควรแก่พระสมณะเชื้อสายศากยบุตรสิ่งนี้ไม่ควร ถ้าพวก เราจักถอนสิกขาบทเล็กน้อยเสีย จักมีผู้กล่าวว่า พระสมณะโคดม บัญญัติสิกขาบทแก่สาวกทั้งหลายชั่วคราว พระศาสดาของพระสมณะเหล่านี้ ยังดำรงอยู่ตราบใดสาวกเหล่านี้ ยังศึกษาในสิกขาบททั้งหลายตรานั้น เพราะเหตุที่พระศาสดาของพระสมณะเหล่านี้ปรินิพพานแล้วพระสมณะเหล่านี้จึงไม่ศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย

ในกาลบัดนี้ ถ้าความพร้อมพรั่งของสงฆ์ถึงที่สุดแล้ว สงฆ์ไม่พึงบัญญัติ สิ่งที่ไม่ทรงบัญญัติ ไม่พึงถอนพระบัญญัติที่ทรงไว้แล้ว พึงสมาทานประพฤตินในสิกขาบททั้งหลายตามที่ทรงบัญญัติแล้ว นี่เป็นญัตติ^{๓๒}

พระมหากัสสปะ ยังได้สวดซ้ำและถามสงฆ์ว่า

^{๓๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๔.

^{๓๑} วิ.จุ. (ไทย) ๗/๔๔๑/๓๘๒.

^{๓๒} วิ.จุ. (ไทย) ๗/๔๔๒/๓๘๒-๓๘๓.

...การไม่บัญญัติสิ่งไม่ทรงบัญญัติ ไม่ถอนพระบัญญัติที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว
สมาทานประพฤตินิสัยบาปทั้งหลายตามที่ทรงบัญญัติแล้วชอบแก่ผู้ใด ท่านผู้
นั้นพึงเป็นผู้หนึ่ง ไม่ชอบใจแก่ผู้ใด ขอผู้นั้นพึงพูด ผลปรากฏว่าไม่มีใครพูดอะไร
เลยทุกรูปนั่งเงียบ ในที่สุดเมื่อไม่มีใครคัดค้านเลย พระมหากัสสปะจึงใช้อำนาจ
สงฆ์ทั้งหมดให้สงฆ์ยอมรับข้อติดังกล่าว จึงสวดสรุปว่า สงฆ์ไม่บัญญัติสิ่งไม่
ทรงบัญญัติ ไม่ถอนพระบัญญัติที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว สมาทานประพฤตินิสัย
บาปทั้งหลายตามที่ทรงบัญญัติแล้ว ชอบแก่สงฆ์ เหตุนี้จึงนั่ง ข้าพเจ้าทรง
ความนี้ไว้ด้วยอย่างนี้^{๓๓}

เมื่อปัญหาเกี่ยวกับสิกขาบทข้อเล็กน้อยจบลงเท่านั้น พระเถระหลายรูปต่างมีความ
คิดเห็นเช่นเดียวกันว่า พระอานนท์ต้องอาบัติทุกกฏ ๕ สถาน^{๓๔} ได้แก่ (๑) ไม่ทูลถามให้ชัดเจนว่า
สิกขาเล็กน้อยคืออะไรบ้าง (๒) เหยียบผ้าอาบน้ำฝนของพระพุทธเจ้า (๓) ปลอ่ยให้สตรีถวายบังคม
พระสรีระศพก่อน (๔) ไม่ทูลวิงวอนให้พระพุทธเจ้าให้ทรงมีอายุต่อไป (๕) ดำเนินการให้สตรีบวชใน
พระบวรพุทธศาสนา ในขณะเดียวกันนั้น พระอานนท์ ก็ยินดีน้อมรับอาบัติเหล่านั้น ด้วยความเกรงใจ
พระเถระ และได้ชี้แจงข้อสงสัยที่ตนต้องทำไปเพราะเหตุผล คือ (๑) ระลึกไม่ได้ (๒) เหยียบผ้าอาบน้ำ
ฝนด้วยความเคารพ (๓) สตรีไม่ควรอยู่ในเวลาตีกมื่อ (๔) ถูกมารตลใจ (๕) พระนางปชาบดีเป็นผู้
ทรงคุณูปการต่อพระพุทธองค์อย่างยิ่ง

ส่วนพระปุราณะพร้อมด้วยพระภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป ท่องเที่ยวไปในทักษิณาคิริ
ชนบทไปพักอยู่ที่วัดเวฬุวัน ในกรุงราชคฤห์ ได้ทราบข่าวพระมหาเถระได้ทำสังคายนาโดยมีพระ
มหากัสสปะเป็นประธาน และพระเถระเหล่านั้นก็บอกว่าขอให้ท่านรับรองข้อที่ทำสังคายนาครั้งนี้ด้วย
นับว่าเป็นประเด็นน่าสนใจกล่าวคือมีความแตกแยกแนวความคิดเห็นกันบ้างแล้ว เพราะพระปุราณะ
ตอบว่าพระธรรมวินัยเป็นอันพระเถระทั้งหลายสังคายนาดีแล้ว แต่ยังมีบางสิกขาบทที่ผมได้รับฟังมา
จากพระผู้มีพระภาคเจ้าต่อพระพักตร์ ข้าพเจ้าก็จะถือข้อปฏิบัติอย่างนั้น คือจะปฏิบัติตามได้ยืนได้ฟัง
มา ได้แก่ (๑) การเก็บสิ่งของมีเกล็ด น้ำสาร เป็นต้นไว้ในที่อยู่ (๒) การปรุงอาหารภายในที่อยู่ (๓)
การปรุงอาหารด้วยตนเอง (๔) การหยิบสิ่งของที่ยังไม่ได้รับประเคน (๕) สิ่งของที่นำมาจากที่นิมนต์
(๖) สิ่งของที่รับประเคนไว้นานถึงเวลาฉัน (๗) สิ่งของที่เกิดในป่า (๘) สิ่งของที่เกิดในสระ^{๓๕}

สรุปได้ว่า การทำปฐมสังคายนาครั้งที่ ๑ ใช้สถานที่ทำ คือ ถ้าสัตตบรรณคูหาข้างเขาเว
ภาระบรรพต ใกล้กรุงราชคฤห์ โดยองค์อุปถัมภ์ คือ พระเจ้าอชาตศัตรู มีพระมหากัสสปเถระ ได้รับ
เลือกเป็นประธาน และเป็นผู้ซักถามพระธรรมวินัย พระอุบาลีเถระเป็นผู้ตอบข้อซักถามทางพระวินัย
พระอานนท์เถระเป็นผู้ตอบข้อซักถามทางพระธรรม มีพระอรหันต์ เข้าประชุมเป็นสังคีติการกสงฆ์
หรือสงฆ์ผู้เป็นคณะกรรมการทำสังคายนา จำนวน ๕๐๐ รูป ใช้ระยะเวลาจนถึง ๗ เดือน จึงสำเร็จ
ตามวัตถุประสงค์

^{๓๓} วิ.จู. (ไทย) ๗/๔๔๒/๓๘๒-๓๘๓.

^{๓๔} วิ.จู. (ไทย) ๗/๔๔๓/๓๘๔.

^{๓๕} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๗๔-๒๗๘/๗๐-๗๗.

๒.๒.๒ ช่วงระยะทุติยสังคายนา (สังคายนา ครั้งที่ ๒)

การสังคายนาครั้งที่ ๒ สถานที่กระทำ คือ วาฬิการาม เมืองเวสาลี แคว้นวัชชี โดยพระยสกากัณทกบุตร เป็นผู้ชักชวนพระเถระที่เป็นผู้ใหญ่เห็นแก่พระธรรมวินัยร่วมมือในการนี้พร้อมกับพระสงฆ์ประชุมกัน ๗๐๐ รูป กระทำอยู่นานถึง ๘ เดือน จึงเสร็จ สังคายนาครั้งนี้กระทำภายหลังที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ๑๐๐ ปี โดยมีพระเรวตะ เป็นผู้ถาม พระสัพพกามี เป็นผู้แก้ปัญหา พระเจ้ากาลาโศกราช ทรงอุปถัมภ์ ในการทำสังคายนาครั้งนี้ มีพระภิกษุพวกวัชชีบุตรชาวเมืองเวสาลีแสดงวัตถุ ๑๐ ประการ ว่า เป็นของควรหรือถูกต้องตามธรรมวินัย ดังนี้

๑) สิงคิโลณกับปะ คือ เก็บเกลือในเขาสัตว์ (เขนง) เอาไว้ฉันกับอาหารได้ (ความจริงต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะเมื่อเก็บไว้ค้างคืนแล้วนำมาปนกับอาหาร อาหารนั้นก็เหมือนค้างคืนด้วย)

๒) ท้วงคูลกับปะ คือ ตะวันฉายไปแล้ว ๒ นิ้ว ฉันทอาหารได้ (ความจริง ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะฉันทอาหารในเวลาวิกาล คือเที่ยงไปแล้ว)

๓) คามันตรกับปะ คือ ภิกษุฉันทอาหารในที่นิมนต์จนบอกพอไม่รับอาหารที่เขาเพิ่มเติมแล้วคิดว่าจะเข้าบ้าน ฉันทอาหารที่ไม่เป็นเดนได้ (ความจริงไม่ได้ ต้องอาบัติปาจิตตีย์)

๔) อาวาสกับปะ คือ ภิกษุอยู่ในสมาธิเดียวกัน ทำอุโบสถแยกกันได้ (ความจริงไม่ได้ ต้องอาบัติทุกกฏ)

๕) อนุตตกับปะ คือ สงฆ์ยังมาประชุมไม่พร้อมกันแต่ครบจำนวนพอจะทำการได้ ก็ควรทำ ไปก่อนได้ แล้วขออนุมัติหรือความเห็นชอบจากภิกษุผู้มาทีหลัง (ความจริงไม่ได้ ไม่ควร)

๖) อาจิณณกับปะ คือ เรื่องอุปัชฌายะอาจารย์เคยประพฤติมาแล้วใช้ได้ (ความจริงถ้าถูกก็ใช้ได้ ถ้าผิดก็ใช้ไม่ได้)

๗) อมถิตกับปะ คือ นมสدتที่แปรแล้ว แต่ยังไม่เป็นนมส้ม ภิกษุฉันในที่นิมนต์ จนบอกไม่รับอาหารที่เขาถวายเพิ่มให้แล้วคงดื่มมนนั้นได้ (ความจริงไม่ได้ ต้องอาบัติปาจิตตีย์)

๘) ชโลคิ คือ น้ำเมาอย่างอ่อนที่มีรสเมาเจืออยู่น้อย ไม่ถึงกับจะทำให้เมา ควรดื่มได้ (ความจริงไม่ควร)

๙) อทสกนีสีทนะ คือ ผ้าปูนั่งที่ไม่มีชาย ควรใช้ได้ (ความจริงไม่ควร)

๑๐) ชาตรูปรชตะ คือ ทองเงิน ควรรับได้^{๓๖} (ความจริงไม่ควร ถ้ารับ ต้องอาบัติปาจิตตีย์)

โดยมีเรื่องราวหรือเหตุการณ์มีว่า พวกภิกษุวัชชีบุตรนำถาดใส่น้ำ เทียวเรียไรเงินพวกอุบาสกที่มาในวันอุโบสถ เพื่อเป็นค่าบริวารของพระสงฆ์ พระยสกากัณทกบุตร ซึ่งเป็นพระมาจากที่อื่น กล่าวห้ามอุบาสกเหล่านั้นว่าไม่ควรให้แต่เพราะไม่รู้วินัย เขาจึงให้ไปตามที่เคยให้มา ตกกลางคือภิกษุเหล่านั้นแบ่งเงินกันแล้วเฉลี่ยมาให้ พระยสกากัณทกบุตร ท่านปฏิเสธ ก็เลยพากันโกรธมาก หาว่าท่านด่าอุบาสกเหล่านั้นจึงประชุมกันลงปฏิสารณียกรรม คือให้ไปขอมาชาวบ้าน พระยสกากัณทกบุตร จึงอ้างวินัยว่า จะต้องมีการเป็นทูตไปด้วย ๑ รูป เมื่อภิกษุวัชชีบุตรสวดประกาศแต่งตั้งภิกษุรูปหนึ่งมอบให้ไปแล้ว พระยสกากัณทกบุตร ก็เข้าไปหาอุบาสกเหล่านั้นชี้แจงข้อที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้หลายแห่งสถานที่ เกี่ยวกับเครื่องเคร้าหมองของสมณะพระพราหมณ์ ๔ ประการ โดยยกอ้างหลักฐาน

^{๓๖} วิ.จุ. (ไทย) ๗/๔๕๐/๔๐๐.

ว่า สมัยหนึ่งพระผู้มีพระเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวันวิหาร พระผู้มีพระภาค รับสั่งกับภิกษุทั้งหลาย ว่า “ภิกษุทั้งหลายว่า สิ่งมัวหมองที่เป็นให้ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ มัวหมอง ไม่ส่องแสง ไม่สว่างไม่รุ่งเรือง ๔ ประการ ดังนี้

- ๑) เมฆเป็นสิ่งมัวหมองที่เป็นให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ มัวหมองไม่ส่องแสงไม่
- ๒) หมอกเป็นสิ่งมัวหมองที่เป็นให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์มัวหมองไม่ส่องแสง ไม่รุ่งเรือง
- ๓) ควณและฝุ่นละอองเป็นสิ่งมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ มัวหมองไม่ส่องแสงไม่รุ่งเรือง
- ๔) ราหูเป็นจอมอสุรเป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ มัวหมองไม่ส่องแสง ไม่รุ่งเรือง^{๓๗}

ภิกษุทั้งหลายอุปมาเหมือนความเศร้าหมองของอุปกิเลสที่ทำให้สมณะพราหมณ์มัวหมอง ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง ๔ ประการ ดังนี้

- ๑) ภิกษุทั้งหลาย สมณะพราหมณ์พวกหนึ่งดื่มสุรา และเมรัย ไม่เว้นขาดจากการดื่มสุราเมรัยนี้เป็นอุปกิเลสที่เป็นเหตุให้สมณะพราหมณ์มัวหมอง ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง
- ๒) ภิกษุทั้งหลาย สมณะพราหมณ์พวกหนึ่งเสพเมถุนธรรมไม่เว้นขาดจากการเสพเมถุนธรรมนี้เป็นอุปกิเลสที่เป็นเหตุให้สมณะพราหมณ์มัวหมอง ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง
- ๓) ภิกษุทั้งหลาย สมณะพราหมณ์พวกหนึ่งยินดีทองและเงิน ไม่เว้นขาดจากการยินดีทองและเงินนี้เป็นอุปกิเลสที่เป็นเหตุให้สมณะพราหมณ์ ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง
- ๔) ภิกษุทั้งหลาย สมณะพราหมณ์พวกหนึ่งดำเนินชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ไม่เว้นขาดจากการเป็นมิจฉาชีพ นี่เป็นอุปกิเลสที่เป็นเหตุให้สมณะพราหมณ์มัวหมอง ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง^{๓๘}

เมื่อเหล่าอุบาสกอุบาสิกา ที่ได้ยินเช่นนั้น ก็เลื่อมใสพระยสกาภิกษุบุตร และกล่าว ประณามภิกษุวัชชีบุตร เมื่อกลับจากที่นั้น ภิกษุที่เป็นทูตร่วมไปด้วยก็แจ้งให้ภิกษุวัชชีบุตรทราบต่างพากันโกรธเคืองพระยสกาภิกษุบุตร อ้างว่า การที่พระยสกาภิกษุบุตร ไปพูดกับคนเหล่านั้นเป็นการไปแจ้งความแก่คฤหัสถ์โดยมิได้รับแต่งตั้งจากสงฆ์ เห็นควรลงอุกเขปนิยกรรม คือยกเสียจากหมู่ไม่ให้ใครคบด้วย พระภิกษุชาวเมืองปาฐยยะประมาณ ๖๐ รูป ภิกษุชาววันตีทักขิณาบถประมาณ ๘๐ รูป ได้มาประชุมปรึกษากันที่โอหังคบบรรพต ท่านพระเรวตะได้ทราบการที่ภิกษุทั้งหลายปรึกษากันเพื่อวินิจจยอภิกษุแล้วคิดว่า ตัวท่านมีอาจจะดูตายได้ถ้าถูกขอร้อง แต่การยุ่งเกี่ยวกับอภิกษุนั้นดูวุ่นวายท่านจึงหนีไปเมืองอื่นเสีย ภิกษุทั้งหลายผู้มีฉันทะร่วมกันจะวินิจจยอภิกษุได้ติดตามท่านพระเรวตะ ไปจนพบแล้วท่านพระยสกาภิกษุบุตรได้เข้าสอบถามเรื่องวัตถุ ๑๐ ประการว่าควรหรือไม่ควร พระเรวตะตอบว่า ไม่ควรทั้งหมด แล้วท่านพระยสกาภิกษุบุตรได้แจ้งให้ท่านพระเรวตะทราบว่าพวกภิกษุวัชชีบุตรแสดงวัตถุ ๑๐ ประการนี้ในกรุงเวสาลี แล้วขอให้ท่านพระเรวตะช่วยกันวินิจจยอภิกษุ ท่านพระเรวตะก็รับคำ

^{๓๗} วิ.จู (ไทย) ๗/๔๔๗/๓๙๕-๓๙๖.

^{๓๘} วิ.จู. (ไทย) ๗/๔๔๗/๓๙๗.

เมื่อพระสาวกทั้งหลายได้กระทำการสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๒ เสร็จแล้ว ช่วงระยะเวลาก่อนจะถึงการสังคายนาครั้งที่ ๓ ระหว่าง พ.ศ. ๑๐๐ – ๒๐๐ พระพุทธศาสนาเริ่มแตกแยกเป็นฝักฝ่าย จนลุกลามกลายเป็นมหาเภท คือ การแตกแยกครั้งใหญ่ สาเหตุมาจากพวกภิกษุวัชชีบุตรชาวกรุงเวสาลีพากันประพฤติสมานวัตร ๑๐ ประการ จนถูกท่านพระยสกากัณทกบุตรกับพวกขับออกจากคณะสงฆ์ แล้วพระมหาเถระทั้งหลายได้มีมติให้กระทำการสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๒ โดยฝ่ายของพวกภิกษุวัชชีบุตร เมื่อถูกขับออกจากคณะสงฆ์เดิม ก็ได้ไปรวมตัวกันที่กรุงโกสัมพีรวบรวมพรรคพวกได้ประมาณ ๑ หมื่นรูป ได้กระทำการสังคายนาแข่งกับฝ่ายพระมหาเถระทั้งหลาย การสังคายนาของภิกษุเข้าร่วมมากที่สุดเป็นประวัติการณ์จึง เรียกว่า “มหาสังคีติ” หรือ “มหาสังฆิกสังคายนา” แล้วเรียกคณะสงฆ์ของตนว่า “มหาสังฆิกะ” หรือ “มหาสังคีติกะ” นับแต่นั้นมาพระพุทธศาสนาก็เริ่มแตกแยกเป็น ๒ ^{๓๙} ดังนี้

(ก) นิกายเถรวาท นิกายเดิมในพระพุทธศาสนา ยึดหลักธรรมคำสอนเดิม โดยไม่มีการประยุกต์ เปลี่ยนแปลง เพิ่มเติม หรือตัดทอน แต่ประการใด หมายถึง กลุ่มพระเถระที่กระทำการสังคายนาครั้งที่ ๒ มีพระยสกากัณทกบุตรเถระเป็นต้น

(ข) นิกายมหาสังฆิกาวาท นิกายที่แยกออกจากนิกายเดิม คือพวกภิกษุวัชชีบุตรมีการประยุกต์ เปลี่ยนแปลง เพิ่มเติมและตัดทอนพระพุทธพจน์ ตามความเห็นชอบของพวกตน นี่เป็นจุดเริ่มแรกของการแตกแยกนิกายในพระพุทธศาสนา ซึ่งเกิดขึ้นในช่วง พ.ศ. ๑๐๐ อันเป็นปีที่กระทำทุติยสังคายนา หลังจากนั้น นิกายมหาสังฆิกะ ขอพวกภิกษุวัชชีบุตร ก็แตกแยกอีก ๒ นิกาย คือ ๑) นิกายโคกิลิกะ ๒) นิกายเอกัปปโหหาริกะ ต่อมาในนิกายโคกิลิกะ เกิดแตกแยกออกไปอีก ๒ นิกาย คือ ๑) นิกายปณณัตติวาท หรือ นิกายปัญญัตติวาท ๒) นิกายพาหุลิกะ หรือ นิกายพหุสสุติกะ

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๐๐ นิกายเถรวาทได้แตกแยกอีกครั้งที่ ๒ ทำให้เกิดนิกายใหม่ขึ้น ๒ นิกาย คือ (๑) นิกายมคิสาสะกะ (๒) นิกายวัชชีปุตตะกะ ต่อมาในนิกายมคิสาสะกะ แตกแยกออกไปอีก ๒ นิกาย คือ (๑) นิกายสัพพัตถิกวาท (๒) นิกายธัมมคุดติยะ ต่อมาในนิกายสัพพัตถิกะแตกแยกออกไปอีก ๑ นิกาย คือ นิกายกัสสปิยะ และในนิกายกัสสปิยะได้แตกแยกออกไปอีก ๑ นิกาย คือ นิกายสังกันติกะ ต่อมาในนิกายสังกันติกะได้แตกแยกออกไปอีก ๑ นิกาย คือ นิกายสุตตวาท ส่วนนิกายวัชชีปุตตะกะ ได้แตกแยกออกไปอีก ๔ นิกาย คือ

(๑) นิกายธัมมุตตริยะ (๒) นิกายภทฺทยานิกะ (๓) นิกายฉันทนาคระ หรือฉันทนาคาริกะ (๔) นิกายสัมมิตติยะ

สรุปได้ว่า การทำทุติยสังคายนาครั้งที่ ๒ นี้ เพราะปรารภเรื่องที่พวกภิกษุวัชชีบุตรแสดงวัตร ๑๐ ประการ กระทำที่วาลิการาม เมืองเวสาลี แคว้นวัชชี โดยมีองค์อุปถัมภ์ คือ พระเจ้ากาลาโศกราช พระยสกากัณทกบุตรมหาเถระ เป็นประธาน และพระเวตเถระ เป็นผู้ชักถามพระธรรมวินัย พระสัพพกามีเถระเป็นผู้ตอบข้อซักถาม มีพระอรหันต์เข้าประชุมเป็นสังคีติการกสงฆ์จำนวน ๗๐๐ รูป ใช้ระยะเวลานานถึง ๘ เดือน

^{๓๙} วิ จู. (ไทย) ๗/[๕๒].

๒.๒.๓ ช่วงระยะตติยสังคายนา (สังคายนา ครั้งที่ ๓)

การทำสังคายนาครั้งที่ ๓ ได้กระทำกันเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าดับขันธปรินิพพานได้ ๒๑๘ ปี (บางแห่งว่า ๒๓๔ ปี บางแห่งว่า ๒๘๗ ปี) อนุমানเอาว่า ในการสังคายนาครั้งที่ ๓ พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลายได้บรรจุเรื่อง การสังคายนา ๒ ครั้ง ที่ผ่านมาเข้าไว้ในพระวินัยปิฎก จุฬวรรคคัมภีร์ พระไตรปิฎก จัดว่าสมบูรณ์แล้วตั้งแต่การสังคายนาครั้งที่ ๓ เพราะในการทำสังคายนาครั้งนี้พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ได้รจนาวัตถุปกรณ์ขึ้นด้วย (จัดเป็นพระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๗)^{๔๐} ในยุคสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช ผู้ทรงปกครองแผ่นดินแคว้นมคธ มีเมืองหลวงชื่อ ปาฏลิบุตรสมัยนั้น ได้มีพระภิกษุผู้ปลอมบวชในบรรพพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก เพราะเห็นแก่พวกอำมาตย์และวัตถุทานจึงพากันปลอมบวชมากมาย เมื่อบวชแล้วก็พากันเทศนาสั่งสอนตามความเชื่อของตน แล้วอ้างว่าเน้นคำสอนของพระพุทธองค์ จนทำให้พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระผู้ทรงความรู้ด้านพระไตรปิฎก ระอาแกลใจที่เห็นพวกพระภิกษุอลัชชีปลอมบวชเหล่านั้นย่ำยีพระพุทธศาสนา จึงหลีกหนีไปอยู่ที่โอคังคบรรพต เจริญวิปัสสนาอยู่ที่นี่อย่างเงียบ ๆ เป็นเวลาถึง ๗ ปี สาเหตุเกิดจากมีพระภิกษุผู้เป็นอลัชชีปลอมมาบวชมาก พระเจ้าอโศกมหาราชไม่ทรงสบายพระทัยอย่างยิ่งในความแตกแยกของหมู่พระภิกษุ เพราะพระภิกษุผู้ทรงศีลก็ไม่ยอมทำสังฆกรรมร่วมกับพวกภิกษุทุศีล จึงรับสั่งให้พวกเสนาอำมาตย์ช่วยประสานงานให้เหล่าพระภิกษุทั้งสองฝ่ายประสานความสามัคคี

แต่พวกภิกษุทั้งสองฝ่ายไม่ยอมทำสังฆกรรมร่วมกัน จนทำให้พวกอำมาตย์ทั้งประหารตัดหัวพระภิกษุผู้ทรงศีลเป็นจำนวนมาก ข้าวทราบถึงพระอโศกมหาราช ยิ่งทำให้พระองค์ไม่ทรงสบายพระทัยยิ่งขึ้น จึงเข้าขอโทษและไปถามพระภิกษุทั้งหลายว่า การที่พวกอำมาตย์ทำอย่างนั้นพระองค์เองจะเป็นบาปหรือไม่ เหล่าพระภิกษุก็ตอบไม่เป็นเสียงเดียวกัน บ้างก็บอกเป็นบาปแฉ่งกลุ่มบอกว่าไม่เป็นหรอกเพราะพระองค์ไม่ได้ทำ ใครทำคนนั้นเป็นบาป เพราะความที่ไม่ทรงสบายพระทัย ทำให้พระองค์ทรงส่งทูตไปนิมนต์พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ มาเป็นผู้ถวายคำวิสัชนาให้หายข้องใจ เมื่อพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ได้ถวายวิสัชนาให้หายข้องใจว่า การฆ่าฟันภิกษุเป็นบาปเฉพาะของอำมาตย์เท่านั้น เพราะทำเกินรับสั่ง พระเจ้าอโศกก็เลื่อมใสอาราธนาให้ท่านเป็นประธานสงฆ์ชำระพระศาสนาให้บริสุทธิ์ ท่านพำนักอยู่ ณ โอศการามวิหาร และพระเจ้าอโศกมหาราชให้ปราศชนุมสงฆ์จากทิศทั้ง ๔ มารวมประชุมกัน ณ โอศการามวิหาร โดยให้พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระถามธรรมกับคณะสงฆ์รูป แต่ผลปรากฏว่าพระภิกษุผู้เป็นเดียรฉัตรปลอมบวชก็ตอบไม่ได้หรือตอบได้แต่ไม่ตรงกับความเป็นจริงแห่งพระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์

เมื่อความเป็นเช่นนั้น พระเจ้าอโศกมหาราชจึงได้มีพระราชดำรัสให้กำจัดบังคับพระภิกษุที่เป็นพวกเดียรฉัตรให้สึกทั้งหมด รวมประมาณ ๖๐,๐๐๐ กว่ารูป หลังจากที่กำลังจัดพวกพระภิกษุเดียรฉัตรปลอมให้สึกหมดแล้วพระเจ้าอโศกมหาราชจึงอาราธนาพระภิกษุสงฆ์ทั้งหมดทำอุโบสถสังฆกรรม และพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระจึงถือโอกาสดังกล่าวทำสังคายนาครั้งที่ ๓ โดยมีพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นองค์ศาสนูปถัมภ์ และเลือกพระอรหันต์ ทั้งหมด ๑,๐๐๐ รูป ทำ ณ โอศการาม นครปาฏลิบุตร ทำอยู่ ๙ เดือน พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระได้ร้อยกรองคัมภีร์กถาวัตถุขึ้น เพื่อแก้ปัญหาต่างๆ ที่

^{๔๐} วิ จู. (ไทย) ๗/๑/๓๙.

ยังคลุมเครือให้แจ่มแจ้ง โดยได้ตั้งคำถามและคำตอบไปในตัว กล่าวได้ว่าได้แก่เรื่องที่กล่าวถึงบุคคลและวัตถุ เป็นต้น

ประเด็นที่น่าสนใจในการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ ได้แก่พระเจ้าอโศกมหาราชได้ส่งสมณทูตไปประกาศพระพุทธศาสนาในต่างแดน เป็น ๙ สาย^{๔๑} ต่อไปนี้

๑) พระมหินทเถระ พร้อมด้วยภิกษุ ๔ รูป สามเณร ๑ รูป ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ เกาะลังกาทวีป

๒) พระมัทสนิกเถระ ไปแคว้นแคชเมียร์และคันธาระอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย ซึ่งได้แก่แคว้นแคชเมียร์ในปัจจุบัน

๓) พระมหาเทวะเถระ ไปมหาสกลนคร ปัจจุบันได้แก่แคว้นไมซอร์และดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำโคธาวารี อยู่ทางภาคใต้ของอินเดีย

๔) พระรักขิตเถระ ไปวนวาสีประเทศ ได้แก่แคว้นแคว้นโยนกเหนือ ทางภาคตะวันตกเฉียงใต้ของอินเดีย แคว้นบอมเบย์

๕) พระโยนกธรรมรักขิต ไป อปรันตกชนบท อยู่ริมฝั่งทะเลอาระเบียนทางทิศเหนือของบอมเบย์

๖) พระ มหารักขิตเถระ ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ โยนกประเทศได้แก่แคว้นแคว้นของพวกฝรั่งชาติกรีก ในทวีปเอเชียตอนกลาง เหนือประเทศอิหร่านต่อขึ้นไปจนถึงเตอร์กิสถาน

๗) พระมัทสนิกและพระมหาเถระอีก ๔ รูป คือ พระกัสสปะ โคตตะ พระมูลกทิว พระทุนภิสสระ และพระเทวะ ไปเผยแผ่ ณ แคว้นดินแดนแถบภูเขาหิมาลัย ได้แก่เนปาล ซึ่งอยู่ตอนเหนือของประเทศอินเดีย

๘) พระโสณะ และพระอุตตระ ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ ดินแดนสุวรรณภูมิ ได้แก่ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นจังหวัดนครปฐมในปัจจุบัน

๙) พระมหาธรรมรักขิต ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ แคว้นมหาราษฎร์ ปัจจุบันเป็นดินแดนแถบตะวันออกเฉียงเหนือ ห่างจากเมืองบอมเบย์ในปัจจุบัน^{๔๒} จากการที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้ส่งพระสมณทูตไปประกาศพระพุทธศาสนานั้น ทำให้พระพุทธศาสนาได้เจริญแพร่ขยายไปสู่นานาชาติโดยเฉพาอย่างยิ่งประเทศไทยที่ได้รับอานิสงส์ของการกระทำสังคายนาครั้งที่ ๓ เป็นอย่างมาก

สรุปได้ว่า การทำสังคายนาครั้งที่ ๓ ทำที่ อโศการาม กรุงปาตลีบุตร โดยมีพระอรหันต์เข้าร่วมเป็นสังคีติการกสงฆ์จำนวน ๑,๐๐๐ รูป ใช้ระยะเวลา ๙ เดือน จึงสำเร็จ สำหรับการกระทำสังคายนาพระธรรมวินัยนั้น เป็นการตรวจชำระรวบรวมพระธรรมวินัยให้เป็นหมวดหมู่โดยมีวิธีการคือการอาราธนาพระอรหันต์ พระชีนาสพ และเขื่อนักปราชญ์ราชบัณฑิต มาร่วมในการทำสังคายนาตรวจทานหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า มีพระมหากษัตริย์เป็นองค์ศาสนูปถัมภ์ การกระทำสังคายนาแต่ละครั้งนั้นมีประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ทำให้พระพุทธศาสนามีหลักธรรมที่

^{๔๑} อภิชาติ โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, พระพุทธศาสนาหายาน, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๓๓-๓๔.

^{๔๒} พระเทพดิลก (ระแบบ ฐิตญาโณ), ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๖๑-๑๖๓.

แน่นอนและสามารถตรวจทานได้ เป็นที่ยอมรับของพุทธศาสนิกชนป้องกันอสังกรรมที่จะเกิดขึ้น นอกจากนี้การทาสังคายนาแต่ละครั้งนั้น ยังมีส่วนสำคัญในการจัดรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นสัดส่วนชัดเจนมากยิ่งขึ้น

๒.๓ วิธีการเผยแพร่ของพระธรรมทูตในหลังพุทธกาล

เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว บุคคลผู้เผยแผ่พระพุทธศาสนาประเภทพระธรรมทูตก็ยังคงมีความจำเป็น และดูเหมือนจะจำเป็นมากขึ้น เพราะเหตุ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อเผยแผ่พุทธศาสนาไปยังประเทศที่ยังไม่มีพระพุทธศาสนา (๒) ได้มีคนแอบแฝงปลอมบวชในพระพุทธศาสนาแล้วประพฤติเสียหาย (๓) เกิดมีศาสนาต่างๆ ขึ้นอีกหลายศาสนา ด้วยเหตุ ๓ ประการนี้ งานพระธรรมทูตจึงเป็นการทาสังคายนาครั้งที่ ๓ เมื่อพระพุทธศาสนาได้รับการนับถือจากพระเจ้าอโศกมหาราช ประชาชนก็ทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก พวกนักบวชในศาสนาอื่นๆ เห็นว่าพระสงฆ์ในพุทธศาสนาได้ลาภสักการะต่างๆ มากก็พาปลอมบวชเข้าเป็นภิกษุเพื่ออาศัยกาสาฬหสูตรเป็นเครื่องเลี้ยงชีพ แต่ไม่ปฏิบัติตามพระธรรมวินัย เป็นเหตุให้สงฆ์ไม่ทำสังฆกรรมร่วมกันนานถึง ๗ ปี เมื่อเรื่องนี้ทราบถึงพระเจ้าอโศกมหาราชก็ทรงรับสั่งให้ไต่สวน แล้วส่งทูตไปนิมนต์พระโคตมลิบุตร ดิสนเถระ มาเป็นประธานชำระความยุ่งเหยิงในพระศาสนา

ผลของการชำระพระพุทธศาสนา ปรากฏว่า มีพระปลอมถูกบังคับให้สึกถึง ๖๐,๐๐๐ รูป แล้วพระโมคคัลลิตบุตรเถระให้ประชุมพระสงฆ์ซึ่งเป็นพระอรหันต์ทั้งสิ้น ๑,๐๐๐ รูป ทำการสังคายนาพระธรรมวินัยเป็นครั้งที่ ๓ ณ โอศุกราม เมืองปาฏลิบุตร ซึ่งเป็นเมืองหลวงของแคว้นมคธในสมัยนั้น^{๔๓}

เมื่อปี พ.ศ.๓๐๓ การสังคายนาได้ทำกันอยู่ถึง ๙ เดือน จึงสำเร็จ การส่งสมณทูตไปประกาศศาสนา เมื่อทำสังคายนาครั้งที่ ๓ เสร็จแล้ว พระเจ้าอโศกได้ทรงคัดเลือกพระเถระผู้มีความสามารถส่งไปเป็นสมณทูตให้นำพระพุทธศาสนาไปสั่งสอนในต่างประเทศ หลายทิศราชนามสมณทูตที่ปรากฏในปกรณ์บาลี มี ๙^{๔๔} สาย ประกอบด้วย

สายที่ ๑ คณะพระมัชฌันติกะ ไปแคชเมียร์และคันธาระ คือ ทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือสุดของอินเดีย ปัจจุบันบางส่วนอยู่ในปากีสถาน บางส่วนอยู่ในอัฟกานิสถาน

สายที่ ๒ คณะพระมหาเทวะ ไปมทิสสมณฑล ปัจจุบันได้แก่ รัฐไซเมอร์ อยู่ทางภาคใต้ของอินเดีย แถบลุ่มแม่น้ำโคธาวารี

สายที่ ๓ คณะพระรักขิต ไปนาวาสี ได้แก่ บริเวณตะวันตกเฉียงใต้ของอินเดีย

สายที่ ๔ คณะพระธรรมรักขิต ท่านผู้นี้เป็นฝรั่งชาติกรีก และดูเหมือนจะเป็นฝรั่งคนแรกที่บวชในพระพุทธศาสนา ไปอุปฐกชนบท แถวชายทะเลเหนือ เมืองบอมเบย์

^{๔๓} สุริยมาปาล ภิกษุ, เมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นใหญ่ในแผ่นดิน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๕๙.

^{๔๔} พระมหาสนธิญาณ รักษาภักดี, “การศึกษาความคิดเห็นของผู้เข้ารับการศึกษาหลักสูตรพระธรรมทูตต่อการฝึกอบรม ประจำปี พ.ศ. ๒๕๔๑, “วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๒).

สายที่ ๕ คณะพระมหาธรรมรักษ์ชิต ไปแคว้นมหาราชบุรี อยู่ทางตะวันออกของเมืองบอมเบย์

สายที่ ๖ คณะพระมหาทักษิต ไปประเทศโยนก คือ ประเทศกรีกในเอเชียกลาง

สายที่ ๗ คณะพระมัชฌิมะ ไปทางเหนือแถบภูเขาหิมาลัย

สายที่ ๘ คณะพระโสณะและพระอุตตระ ไปสุวรรณภูมิ ซึ่งมีผู้สันนิษฐานว่า อาจเป็นดินแดนซึ่งอยู่ในเขตประเทศไทย หรือประเทศพม่าในปัจจุบัน

สายที่ ๙ คณะพระมหินทะ พระโอรสของพระเจ้าอโศกเอง ไปเกาะลังกา คือ ประเทศศรีลังกาพระมหินทะเถระ เมื่อไปถึงเกาะลังกา ได้ประกาศพระศาสนา สามารถทำให้พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ กษัตริย์ลังกาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จนสามารถประดิษฐานพระพุทธศาสนาได้อย่างมั่นคง

๒.๔ วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศไทยในอดีต

การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยพุทธกาล เป็นการจัดการปกครองให้เป็นไปตามสภาพแวดล้อมทั้งภายในและภายนอก การเกิดขึ้นและดำรงอยู่ขององค์กรคณะสงฆ์ในสมัยพุทธกาลมีพัฒนาการเป็นไปอย่างต่อเนื่อง การปกครองระยะเริ่มแรกพระพุทธองค์ จึงทรงดำเนินการด้วยตัวพระองค์ โดยอาศัยรูปแบบการประพติของนักบวชที่มีอยู่ในสมัยนั้นที่ เรียกว่า จาริตศีล และเมื่อมีจำนวนพระภิกษุเพิ่มมากขึ้นก็ทรงปกครองเองบ้าง ให้พระสาวกช่วยการปกครองบ้าง โดยทรงบัญญัติพระธรรมวินัยเป็นเครื่องมือในการปกครองเพื่อให้เกิดการศึกษา จนต่อมาเมื่อการคณะสงฆ์ได้กลายเป็นสังคมที่มีขนาดใหญ่ ซึ่งก็อยู่ในช่วงปลายสมัยพุทธกาลพระพุทธองค์ จึงได้ทรงมอบภาระการปกครองให้แก่คณะสงฆ์ปกครองกันเองด้วยการยึดหลักพระธรรมวินัยเป็นหลักให้การปกครอง

ส่วนการบริหารคณะสงฆ์ในอดีตจนถึงปัจจุบันในประเทศไทย ตามลำดับ ดังนี้

๒.๔.๑ ในสมัยสุโขทัย (พ.ศ. ๑๘๒๒ - ๑๙๒๐)

ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ในการปกครองคณะสงฆ์มิได้แบ่งการปกครองเป็นการปกครองร่วมกันบังคับบัญชาตามลำดับชั้น โดยมีพระสังฆราช เป็นตำแหน่งสูงสุดของการปกครองคณะสงฆ์ นอกจากนั้น คำว่า “ปู” คงจะเป็นตำแหน่งรองจากสังฆราช (ปัจจุบันเรียกว่าพระครู) คำว่า “มหาเถระ” คงได้แก่ พระผู้มีพรรษา ผู้คงแก่เรียน รู้ธรรมวินัยทั่วไป แต่มิใช่ตำแหน่งที่กษัตริย์แต่งตั้ง อาจจะมีตำแหน่งทางการปกครองเป็นเจ้าคณะหมู่หมวดสมภารวัดก็ได้ ทั้งนี้ ในสมัยสุโขทัยตอนปลาย ได้มีประเพณีพระราชทานสมณศักดิ์แก่พระสงฆ์ครั้งรับมาจากลังกา บางครั้งเรียก “คณะคามวาสี” ว่า ฝ่ายขวา “คณะอรัญวาสี” ว่า ฝ่ายซ้าย แต่ชื่อคณะคามวาสีและคณะอรัญวาสีคงมิใช่ต่อมาจนถึงสมัยอยุธยา เข้าใจว่า “ตำแหน่งสังฆราช” กับปูครู” เป็นสมณศักดิ์ในสมัยนั้น สุโขทัยสังฆราชหลายพระองค์แต่การปกครองไม่มีเอกภาพเหมือนกรุงรัตนโกสินทร์เพราะหัวเมืองใหญ่เป็นประเทศราชเจ้าเมืองที่ตั้งสังฆราชเป็นประมุขในแต่ละเมืองเป็นประมุขในแต่ละเมืองเป็นประมุขสมัยหลังปรากฏเรียก

ตำแหน่งพระเถระเจ้าคณะเมืองว่า “สังฆราชา” อยู่หลายแห่ง สังฆราชจึงมิใช่มีองค์เดียวส่วนปู่ครูนั้นเมืองใหญ่ๆ อาจมีหลายองค์ ถ้าเมืองเล็กมีองค์ ขึ้นตรงต่อสังฆราช^{๔๕}

จะเห็นได้ว่า พระพุทธศาสนาสมัยสุโขทัย เป็นนิกายมหายาน เพราะสืบทอดมาจากสมัยขอมมีอำนาจ ครั้นถึงสมัยพ่อขุนรามคำแหงพระองค์ขยายอำนาจไปทางใต้ ทรงเลื่อมใสในพระเถระนิกายเถรวาท ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากลังกา จึงทรงอาราธนาพระเถระจากเมืองนครศรีธรรมราชเพื่อมาปรับปรุงพุทธศาสนาและพระสงฆ์ในสุโขทัย เมื่อคณะสงฆ์ทางใต้ขึ้นไปปรับปรุง คณะสงฆ์สุโขทัยจึงหันกลับมาถือนิกายหินยาน หรือเถรวาทมากขึ้น ดังคำว่า “พ่อขุนรามคำแหง กระทำไอยทาน แก้มหาเถระสังฆราชปราชญ์เรียนจบปิฎกไตรหลวง (รู้) กว่าปู่ครูในเมืองนี้ทุกคน ลูกแต่เมืองศรีธรรมราชมา”^{๔๖}

คณะสงฆ์สุโขทัยแบ่งออกเป็น ๒ คณะใหญ่ๆ ได้แก่ ๑) ความวาสี (นิกายเดิม) เป็นพระที่อารามอยู่ใกล้บ้านใกล้เมืองอยู่ในบ้านในเมือง เล่าเรียนคันถธุระ (ศึกษาพระไตรปิฎก) ๒) อรัญวาสี มาจากลังกา ทางลังกานิยมเรียกคณะนี้ว่า “วนาสี” แปลว่า “ผู้อยู่ป่า” ปรากฏในศิลาจารึกว่า พระเจ้าแผ่นดินซึ่งครองกรุงสุโขทัย ทรงจัดให้พระมหาสวามีสังฆราช ที่มาจากลังกาอยู่ในอรัญญิกประเทศ คือ อัมพวันวนาราม วัดสวนมะม่วง นอกพระนครเป็นพระอยู่ในอารามป่า เล่าเรียนวิปัสสนา

๒.๔.๒ ในสมัยอยุธยา (๑๘๙๓ - ๑๙๖๕)

ลักษณะการปกครองของคณะสงฆ์ ได้เพิ่มสมณะศักดิ์ในสมัยอยุธยาเข้ามาอีก ๓ ชั้น คือ สังฆราช กับ พระครู ยังเอาแบบสุโขทัย เพิ่มตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช บังคับบัญชาคณะสงฆ์ทั่วอาณาจักร แบ่งการปกครอง ดังนี้ (๑) สมเด็จพระสังฆราช ว่าการทั่วราชอาณาจักร (๒) พระสังฆราช ว่าการหัวเมืองใหญ่ๆ (๓) พระครู ว่าการหัวเมืองเล็ก หรือในราชธานี ต่อมาจึงยกพระครูให้สูงเท่ากับพระสังฆราชหัวเมือง ที่เราเรียกว่า “พระราชาคณะ” อยู่ทุกวันนี้ ส่วนคำว่า “สมเด็จ” เป็นภาษาเขมรที่นำมาใช้ ตำแหน่งสมเด็จในสมัยพระนารายณ์มหาราช ปรากฏในหนังสือของลาลูแบร์ “เรื่องเมืองไทย” ว่า พระวันรัตน์เป็นสมเด็จพระสังฆราชที่มหาสังฆปริณายกปกครองคณะสงฆ์ทั้งปวง แต่ในหนังสือเก่าๆ มีชื่อ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายคามวาสี ส่วนสมเด็จพระวันรัตน์เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสี รูปใดมีพรรษามากนั้นก็เป็สมเด็จพระสังฆราช^{๔๗}

จะเห็นได้ว่า ในการบริหารงานคณะสงฆ์ในสมัยอยุธยา ยังคงถือแบบอย่างสุโขทัยแต่เพิ่มขึ้นมาอีกคณะ คือ “คณะป่าแก้ว” สืบเนื่องจากตามโยนก กล่าว เมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๕ พระเถระชาวเชียงใหม่ ๗ รูป พระเถระชาวอยุธยา ๒ รูป และพระเถระชาวเขมร ๑ รูป เดินทางไปลังกาและได้บวชแปลงเป็นสิงหลนิกาในสีม้าน้ำ แม่น้ำกัลยาณี ในสำนักพระวันรัตมหาเถระ เมื่อบวชใหม่แล้วก็ปฏิบัติอยู่ในลังกานานหลายปีจึงเดินทางกลับ ขากลับนิมนต์พระเถระชาวลังกามาด้วย ๒ รูปเมื่อถึงอยุธยา

^{๔๕} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), *พุทธศาสนากับสังคมไทย*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๓๒), หน้า ๓๔-๔๐.

^{๔๖} พระเมธีธรรมภรณ์ (ประยูร ธมมจิตโต), *การปกครองคณะสงฆ์*, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙), หน้า ๖.

^{๔๗} พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ วิฑูญาโณ), *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๘๖-๙๐.

แล้ว ก็แยกย้ายไปเผยแผ่ ตั้งนิกายขึ้นมาใหม่เรียกว่า “ป่าแก้ว” (วนรัตน์-ป่าแก้ว) ขณะนี้ยังปรากฏที่ นครศรีธรรมราชและพัทลุง^{๔๘} เช่น วัดเขียนคณะป่าแก้ว เป็นต้น ขณะนี้ปฏิบัติเครื่องประชาชนจึง สันนิษฐานมาก พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา (พิมพ์ พ.ศ.๒๔๕๕) ว่ามูลเหตุการณแยก คณะสงฆ์ออกเป็น ๒ เกิดขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช รว พ.ศ. ๒๔๒๗ พระองค์ ทรงระลึกถึงพระมหาเถรคันฉ่อง (ชาวมอญ) จึงโปรดให้เป็นสังฆราช ครองวัดมหาธาตุมีพระทินนามว่า สมเด็จพระอริยวงศญาณฯ ครั้นนั้นคณะสงฆ์แยกเป็น ๒ คณะ คือ คณะเหนือให้ขึ้นต่อสมเด็จพระอริยวงศญาณฯ คณะใต้ขึ้นต่อสมเด็จพระวันรัตน์ (สังฆราชาเดิม คือ คณะป่าแก้ว) ผู้รู้เห็นว่า พระมหาเถรคันฉ่อง เป็นพระมอญ แม้จะมีความมากแต่คงไม่ได้เป็นใหญ่ถึงขั้นสังฆราช อาจปกครองเฉพาะชาวมอญเท่านั้นสันนิษฐานว่าน่าจะแบ่งออกเป็น ๓ คณะ คือ ๑) คณะคามวาสีฝ่ายขาว ๒) คณะอรัญวาสี ๓) คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย

๒.๔.๓ ในสมัยธนบุรี (๒๓๑๐ - ๒๓๒๔)

อาณาจักรสมัยกรุงธนบุรีตกในสภาพบ้านแตกสาแหรกขาด เพราะพม่าทำลาย หลังจากพระเจ้ากรุงธนบุรีรวบรวมอำนาจได้ ก็ได้ปรากฏว่า ได้พระราชาคณะครั้งกรุงเก่ามาเป็น ประมุขสงฆ์พระที่มาเป็นสังฆราช ก็เป็นเพียงพระอาจารย์ดี วัดประดู่ องค์ที่ ๒ คือ พระอาจารย์ศรี วัดพนัญเชิง ซึ่งมีใช้พระราชาคณะ รูปที่ ๓ พระสังฆราชขึ้น ซึ่งคงเป็นพระที่ทรงสมณะเก่าสมัยกรุงอยุธยาพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เชิญมาจากเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก เดิมคงเป็นพระครูเป็นสุธรรมิธารามหานิ เจ้าคณะเมืองระยอง แต่ภายหลัง ในรัชกาลที่ ๑ ถูกลดยศลงจาก พระสังฆราชลงมาเป็น พระธรรมิการามหานิ ว่าที่พระวันรัตน์

สรุปได้ว่า การปกครองคณะสงฆ์ยุคนี้เอาแบบอย่างมาจากอยุธยา และในตอนกลาง รัชกาลการคณะสงฆ์เจริญมาก แต่ตามพงศาวดารกล่าวว่า ในตอนปลายรัชกาลก็เสื่อมลง เพราะพระเจ้ากรุงธนบุรีสำคัญผิดไป แต่ก็เห็นว่าพระองค์ ก็ทรงได้กอบกู้ฐานะพระสงฆ์ไว้เท่าๆกับการกอบกู้เอกราชของชาติไว้นั่นเอง^{๔๙}

๒.๓.๔ ในสมัยรัตนโกสินทร์ (๒๓๒๕-๒๔๘๔, ๒๕๐๕ ถึงรัชกาลที่ ๙)

การบริหารคณะสงฆ์ในสมัยนี้ จนถึงปัจจุบัน คือ รัชกาลที่ ๙ สรุปได้ดังนี้ ให้ พระภิกษุบางรูปลาสิกขา เพราะทรงปฏิบัติไม่เหมาะสมในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี และโปรดเกล้าให้ตั้ง แต่งใหม่หมด สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดบางหว้าใหญ่ ซึ่งถูกถอดยศในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีก นับว่าเป็นสังฆราชองค์แรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์^{๕๐}

รัชกาลที่ ๑ ได้ออกกฎหมายสงฆ์ เพิ่มขึ้นจากวินัยสงฆ์อีกด้วย กฎหมายที่ออกมามี ๑๐ ฉบับแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ ฉบับสุดท้ายเมื่อ พ.ศ.๒๓๔๔ นับเป็นกษัตริย์องค์แรกที่ออกกฎหมาย คณะสงฆ์ เนื่องจากอยู่ระหว่างการฟื้นฟูบ้านเมืองและเพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อยของบ้านเมือง

^{๔๘} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ตำนานปกครองคณะสงฆ์*, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สามมิตร, ๒๕๑๕), หน้า ๑๖.

^{๔๙} นนท์ ธรรมสถิต, *พระพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ไทย*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เอ็ดสัน, ๒๕๓๓), หน้า ๗๑.

^{๕๐} มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๗๑.

สมณะศักดิ์ของพระสงฆ์ แบ่งออกเป็น ๒ อันดับ พระราชาคณะผู้ใหญ่ และพระราชาคณะสามัญ พระราชาคณะผู้ใหญ่กำหนดไว้ ๔ ชั้น คือ

๑) สมเด็จพระสังฆราช ชาย-ชวา ได้แก่สมเด็จพระอริยวงศ์และสมเด็จพระวันรัตน์

๒) พระพุฒาจารย์ เจ้าคณะใหญ่ธวัชวาปี พระพุทธโฆษาจารย์ ผู้ช่วยสังฆปริณายก พระพิมลธรรม เจ้าคณะรองฝ่ายซ้าย พระธรรมวโรดม เจ้ารองฝ่ายขวา

๓) พระพรหมมุนีพระธรรมเจดีย์ คณะเหนือ พระธรรมไตรโลก คณะใต้

๔) พระเทพกวี คณะเหนือ พระเทพมุนี คณะใต้ พระญาณไตรโลก เจ้าคณะรองธวัชวาปี นอกจากนี้พระราชาคณะชั้นสามัญทั้งหมดคือ พระเทพโมลี พระธรรมโกษา พระโพธิวงศ์ เป็นต้น แต่พระโพธิวงศ์ ยกเป็นชั้นเทพในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีหรือรัชกาลที่ ๑ ส่วนพระราชาคณะยังไม่มี

รัชกาลที่ ๒ คณะสงฆ์ยังไม่เปลี่ยนแปลง สมณะศักดิ์ที่น่าสนใจ คือ รัชกาลที่ ๒ ทรงตั้งพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าวาสุกรี ซึ่งผนวชอยู่ที่วัดพระเชตุพนเป็น “พระองค์เจ้าพระราชาคณะกรมหมื่นนุชิตชิโนรสศรีสุต ขัตติยวงศ์” แต่มีสมณะศักดิ์เสมอพระราชาคณะชั้นสามัญ

รัชกาลที่ ๓ ทรงปฏิรูปคณะสงฆ์ขึ้น เหตุการณ์ที่สำคัญเกี่ยวกับคณะสงฆ์มีดังนี้โปรดให้รวมพระอารามหลวงและอารามราษฎร์ในกรุงเข้าเป็นคณะหนึ่งต่างหาก เรียกว่า “คณะกลาง” ขึ้นในกรมหมื่นนุชิตชิโนรส คณะสงฆ์เพิ่มขึ้นมี ๔ คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง คณะธวัชวาปี โดยมีคณะใหม่เกิดขึ้นในรัชกาลนี้คือ คณะธรรมยุติ ครั้งแรกจำนวนน้อยอาศัยกับคณะกลาง^{๕๑}

รัชกาลที่ ๔ คณะสงฆ์เริ่มดีขึ้น จำนวนพระสงฆ์เริ่มมากขึ้นตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ ทั้งยังมีคณะใหม่เพิ่มขึ้นอย่างเป็นทางการคือ คณะธรรมยุติและคณะธวัชวาปีเดิมกลับหายไปไม่ทราบชัดว่าหายไปไหน ตอนเริ่มรัชกาลยังมีอยู่ คือ สมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดสระเกศเป็นเจ้าคณะ แต่ชื่อธวัชวาปีค่อยๆ หายไปในภายหลัง ด้านสมณะศักดิ์ รัชกาลนี้เพิ่มมากขึ้น และทรงเห็นว่ากรมหมื่นนุชิตชิโนรส ทรงคุณธรรมยิ่งกว่าสังฆนายกอื่นๆ จึงโปรดตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษก สถาปนาขึ้นเป็น “กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส” เป็นประธานสงฆ์ทั่วราชอาณาจักร และทรงสถาปนาพระพิมลธรรม (อู๋) วัดสุทัศน์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณอนันตมโธตามพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ ๓ ที่จะให้เป็นสังฆราช แต่ตอนนี้ยังไม่ได้เป็นสังฆราช เป็นเพียงเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือเท่านั้น และทรงยกพระพุทธโฆษาจารย์(ฉิม) เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ด้วยส่วนการปกครองหัวเมืองแต่เดิมตำแหน่งเป็นพระสังฆราชา รัชกาลที่ ๔ โปรดให้เปลี่ยนเป็น สังฆปาโมกข์ มียศเทียบเท่าพระครู แต่บางเมืองก็มียศเท่าพระราชาคณะ ใช้ราชทินนามเหมือนกรุงเทพ^{๕๒}

สมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นระยะที่กิจการทุกส่วนของประเทศได้รับการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่จากระบบเก่าสู่ระบบใหม่ ด้านศาสนาก็เช่นเดียวกัน มีการปฏิรูปขึ้นในทุกๆ ด้านเวลานั้น พระเจ้า

^{๕๑} แสวง อุดมศรี, การปกครองคณะสงฆ์ไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๗-๒๐.

^{๕๒} มาถนพ พลไพรินทร์, คู่มือการบริหารกิจการคณะสงฆ์, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ชุดิมาการคิมทองการพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า ๓๔.

น้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้ทรงช่วยในด้านการคณะสงฆ์เป็นอย่างดี ในด้านสมณะศักดิ์ มีที่น่าสนใจ คือ ในรัชกาลนี้ได้เพิ่มสมณะศักดิ์ชั้น “ราช” ขึ้นใหม่ ครึ่งก่อนพระราชอาณาเขตมี ๔ ชั้น คือ พระราชาคณะสามัญ ๑ ชั้น เมื่อเพิ่มชั้นราชขึ้น จึงมี ๕ ชั้น ส่วนชั้นสามัญกลายเป็นชั้นที่ ๖ จึงเรียงตามลำดับใหม่ คือ (๑) ชั้นสมเด็จพระ (๒) ชั้นรองสมเด็จพระ (๓) ชั้นธรรม (๔) ชั้นเทพ (๕) ชั้นราช (๖) ชั้นสามัญ

ในเวลาต่อมา ได้มีการเปลี่ยนแปลงฐานะของบางตำแหน่ง เช่นเลื่อนพระพรหมมุนีจากชั้น ๓ ขึ้นเป็นชั้น ๒ เลื่อนพระธรรมโกษาจารย์จากชั้นสามัญเป็นชั้นที่ ๓ เป็นต้น เรื่องสำคัญในวงการสงฆ์ คือ การมีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์อย่างจริงจังขึ้น

พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑

ก่อนพระราชบัญญัติฉบับนี้ เราทราบมาคณะสงฆ์จัดเป็น ๓ นิการ คือ (๑) มหานิกาย (๒) ธรรมยุติกนิกาย (๓) รามัญนิกาย ทั้งหมดนี้สืบมาจากทักษิณนิกายหรือเถรวาท แต่ก็มีอุตรนิกายหรือมหายานอยู่บ้าง คือ พระญาณกับพระจีนฝ่ายหลังนี้ได้รับการยกย่องเป็นพระภิกษุสงฆ์ คงถือว่าเป็นนักพรตเท่านั้น มาถึงรัชกาลที่ ๕ จึงทรงตั้งหัวหน้าฝ่ายญวนเป็นพระครูและฝ่ายจีน เป็นพระอาจารย์ ก่อนพระราชบัญญัติฉบับนี้ก็ยังคงมี ๔ คณะเหมือนรัชกาลที่ ๓, ๔ คือ

๑) คณะเหนือ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (แสง) วัดราชบูรณะ เป็นเจ้าคณะใหญ่โดยมากกรวมเอาวัดทางเหนือมาขึ้นกับคณะนี้ และคณะนี้ก็ขึ้นตรงต่อมหาดไทย

๒) คณะใต้ สมเด็จพระวันรัตน์ (จิต) วัดมหาธาตุเป็นเจ้าคณะใหญ่ รวมเอาวัดทางใต้มาขึ้นกับคณะนี้ และขึ้นต่อกรมพระกลาโหมและกรมท่า

๓) คณะกลาง สมเด็จพระพุฒาจารย์ (หม่อมเจ้าสังฆทัต) วัดพระเชตุพน เป็นเจ้าคณะใหญ่รวมเอาวัดในส่วนกลางและนครเขื่อนขันธ์ (อ.พระประแดง) มาขึ้นในคณะนี้ แต่ที่ปรากฏจริงวัดในส่วนกลางไปขึ้นต่อคณะเหนือก็มี คณะใต้ก็มีสืบสนอยู่

๔) คณะธรรมยุติ เวลานั้นยังไม่มีสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ มีพระศาสนโสภณเป็นเจ้าคณะรอง รวมเอาวัดธรรมยุติทั่วราชอาณาจักรขึ้นคณะนี้ ผู้ปกครองต่อมาเป็นพระราชอาณาเขตที่เป็นเจ้าเสียส่วนมาก สมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ของคณะนี้มีฐานานุกรมเป็นพิเศษกว่าคณะอื่นๆ

การปกครองแบ่งเป็นคณะ ๔ คณะ นี้ที่น่าสนใจก็คือ มิทราบเหตุใดจึงแบ่งเช่นนี้ เข้าใจว่าเปลี่ยนมาจากคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย คณะอรัญวาสีและคณะคามวาสีฝ่ายขวา ครึ่งกรุงเก่า คือ คณะเหนือ-คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย คณะใต้-คณะคามวาสีฝ่ายขวา คณะอรัญวาสี คณะกลาง

ทั้งหมดนี้มีมาแล้วครั้งรัชกาลที่ ๓ ต่อมาคณะอรัญวาสีค่อยๆ หายไปรวมกับคณะคามวาสี จึงเหลือเพียง ๓ คณะ ครั้นต่อมาจึงมีคณะธรรมยุติขึ้นจึงเป็น ๔ คณะอีก

ครั้นในเวลาต่อมา เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๕ (ร.ศ.๑๒๑) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้ตรา พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ขึ้น เพื่อส่งเสริมสนับสนุนการปฏิบัติธรรมวินัย ให้สอดคล้องกับการปกครองบ้านเมือง พ.ร.บ.ฉบับนี้กำหนดให้มีเจ้าคณะใหญ่อีก ๔ คณะ รวมเป็น ๘ รูป ทั้ง ๘ รูปนี้เป็น “กรรมการมหาเถรสมาคม” ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการปกครองเดชาต เป็นประธานของมหาเถรสมาคมการปกครองแบ่งออกเป็นมณฑล เมื่อแขวง และวัด ทั้งหมดนี้แบ่งกันขึ้นตามคณะใหญ่ทั้ง ๔ พ.ร.บ.นี้มี ๔๕ มาตรา และให้เสนาบดีกระทรวงธรรมการ (ปัจจุบันคือ ร.ม.ศ.กระทรวงศึกษา) รักษาการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้

สำหรับคณะธรรมยุตินั้น เดิมรวมอยู่กับคณะกลางและได้แยกเป็นคณะต่างหาก ครั้งแรกนั้นไม่มีเจ้าคณะใหญ่ พ.ศ.๒๓๙๓ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ จึงได้ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่ ต่อมาก็คือ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

สมัยรัชกาลที่ ๖-๗ การคณะสงฆ์ดำเนินตาม พ.ร.บ.ฉบับนี้ตลอด แต่ตอนปลาย รัชกาลที่ ๗ คณะสงฆ์กลุ่มที่หนึ่ง แสดงสังฆมติจะให้มีการแก้ไข พ.ร.บ.ฉบับนี้ การเคลื่อนไหวขยายวงกว้างออกไป จนต้องมีการเปลี่ยนแปลงในครั้งรัชกาลที่ ๘

สมัยรัชกาลที่ ๘ คณะรัฐบาลปฏิบัติ ซึ่งมีพ.อ.พระยาพหลพลพยุหเสนา เป็นนายกรัฐมนตรี ก็พยายามแก้ไข พ.ร.บ. ฉบับเดิมและต้องการจะรวมนิกายทั้ง ๒ คือ มหานิกายกับ ธรรมยุตินิกายเข้าด้วยกัน เมื่อวันที่ ๖ กรกฎาคม ๒๔๘๔ พระยาพหลฯ ได้อุปสมบท ณ วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อรวมนิกาย การอุปสมบทครั้งนี้มีนิตฺตพระนั่งอันดับ ๕๐ รูปมีพระมหานิกาย ๓๔ รูป พระธรรมยุติ ๑๕ พระรามัญ ๑ เมื่อพระยาพหลฯลาสิกขาบทไปแล้ว คณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติ ก็ครองวัดมหาธาตุเสีย การรวมนิกายจึงไม่สำเร็จ

อย่างไรก็ตาม ความพยายามรวมนิกายก็มีผลบาง คือ สภาผู้แทนได้ออกกฎหมายสงฆ์เมื่อวันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๔๘๔ นั่นคือ “ พ.ร.บ.คณะสงฆ์ พ.ศ.๒๔๘๔ ” มี ๖๐ มาตรา ไม่มีมาตราใดแบ่งแยกการปกครอง พ.ร.บ.ฉบับนี้ ประกอบด้วย คณะสังฆมนตรี สังฆสภา พระธรรมธร (อัยการ) พระวินัยธร (ผู้พิพากษา) เจ้าคณะภาค เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะตำบล และเจ้าอาวาส อำนาจสูงสุดอยู่ที่ สมเด็จพระสังฆราช

นอกจากนี้ ยังแบ่งส่วนในคณะสังฆมนตรีออกเป็น ๔ องค์การใหญ่ๆ ได้แก่

- ๑) องค์การปกครอง ทำหน้าที่ฝ่ายปกครอง
- ๒) องค์การศึกษา ทำหน้าที่ฝ่ายการศึกษา
- ๓) องค์การเผยแผ่ ทำหน้าที่เผยแผ่อบรม
- ๔) องค์การสาธารณูปการ ทำหน้าที่เกี่ยวกับก่อสร้างบูรณะ

พระราชบัญญัติฉบับนี้เป็นฉบับประชาธิปไตย คณะสงฆ์สอดคล้องกับบ้านเมืองทุกประการด้านการศึกษามีเจริญมาก เพราะองค์การศึกษาดูแลควบคุมตั้งแต่ส่วนกลางไปถึงส่วนภูมิภาคด้านอื่นๆ ก็ได้รับการเอาใจใส่เช่นเดียวกัน

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ สมัยที่ฯพณฯ จอมพล ส. ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี (รัฐบาลปฏิวัติ) ต้องการให้ใช้ พ.ร.บ.คณะสงฆ์เป็นไปอย่างรวดเร็วทันการ รัฐบาลจึงยกเลิก พ.ร.บ.คณะสงฆ์ ๒๔๘๔ เสีย และให้ออก พ.ร.บ.คณะสงฆ์ ๒๕๐๕ แทนโดยให้อำนาจเด็ดขาดกับฝ่ายปกครอง (เจ้าหน้าที่บ้านเมือง) และพระปกครองมากขึ้น แต่ด้านการศึกษาและการเผยแผ่ศาสนาธรรมนั้นด้อยลงอย่างเห็นได้ชัด จึงปรากฏว่าการศึกษาในระยะหลังนี้ไม่ก้าวหน้าเหมือนสมัย พ.ร.บ. ๒๔๘๔

สมัยรัชกาลที่ ๙ (พ.ร.บ. ๒๕๐๕) สมเด็จพระสังฆราช เป็นประมุข มหาเถรสมาคม แบ่งการปกครองออกเป็น ๕ คือ หนเหนือ หนใต้ หนกลาง หนตะวันออก และคณะธรรมยุติและแยกการปกครองออกเป็นภาค จังหวัด อำเภอ ตำบล และเจ้าอาวาส^{๕๓}

^{๕๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑) , หน้า ๒๕-๓๐.

๒.๕ วิธีการเผยแพร่ของพระธรรมทูตในประเทศไทย

งานพระธรรมทูตยุคเริ่มแรกในประเทศไทย กรรมการศาสนาได้ฟื้นฟูจัดให้มีงานพระธรรมทูตขึ้นในปี พ.ศ.๒๕๐๗ ถึง ปี พ.ศ.๒๕๐๘ โดยมีความมุ่งหมายให้ประชาชนยึดมั่นในพระพุทธศาสนา ให้มีศีลธรรมประจำใจ มีความเคารพรักต่อประเทศชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และเพื่อความเข้าใจอันดีระหว่างชนที่นับถือศาสนาต่างๆ ได้ทดลองดำเนินงานโดยอาราธนาพระเถระผู้ใหญ่เป็นหัวหน้าคณะอำนวยการ^{๕๔} จัดส่งพระสงฆ์ออกจาริกประกาศพระศาสนาในถิ่นต่างๆ มหาเถรสมาคม มีมติให้รับงานเผยแพร่พระพุทธศาสนาในรูปแบบของ พระธรรมทูตนี้เป็นกิจกรรมถาวร โดยตั้งเป็นกองงานพระธรรมทูตขึ้นดำเนินการ ตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๕๐๙ เป็นลำดับมา โดยมอบหมายให้ สมเด็จพระวันรัต (ปุ่น) เป็นแม่กองงานพระทูต สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (พิมภ) เป็นรองแม่กองงานพระทูต รูปที่๑ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ธีร) เป็นรองแม่กองงานพระธรรมทูต รูปที่ ๒

ครั้นต่อมา เมื่อสมเด็จพระวันรัต ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ มรณภาพ มหาเถรสมาคมจึงมีมติมอบให้ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์เป็นแม่กองงานพระธรรมทูต และมอบให้ พระพรหมคุณาภรณ์ (เกี้ยว) เป็นรองแม่กองงานพระธรรมทูต รูปที่๒ ต่อมา พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระธีรญาณมุนี และได้มรณภาพ มหาเถรสมาคมจึงมีมติมอบให้พระพุทฺธพจนวราภรณ์ (ต่อมาได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์) เป็นแม่กองงานพระธรรมทูต และมอบให้ พระพรหมคุณาภรณ์ (ปัจจุบันได้รับสถาปนาขึ้นเป็น สมเด็จพระพุฒาจารย์) เป็นรองแม่กองงานพระธรรมทูต รูปที่ ๑ และมอบให้พระธรรมธีรราชมหามุนี (ต่อมาได้รับสถาปนาขึ้นเป็นรองสมเด็จพระญาณสังวรญาณ และปัจจุบัน ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์) เป็นรองแม่กองงานพระธรรมทูต รูปที่ ๒ การบริหารงานพระธรรมทูต ได้แผ่ขยายขอบข่ายงานเป็นหลายฝ่าย แต่ยังคงระเบียบที่จะ ให้พระธรรมทูตได้ยึดถือเป็นหลักปฏิบัติ

ดังนั้น ในปีพ.ศ. ๒๕๓๓ ในการประชุมปัจฉิมนิเทศงานพระธรรมทูต ในที่ประชุมจึงมีมติให้วางระเบียบขึ้น เพื่อความสะดวกต่อการปฏิบัติงาน เพราะแต่เดิมนั้น ยังไม่มีระเบียบเพื่อถือเป็นหลักปฏิบัติได้ เมื่อปี พ.ศ.๒๕๓๔ โดยคำสั่งแม่กองงานพระธรรมทูต ได้แบ่งคณะทำงานเพื่อดำเนินการในเรื่องนี้ ออกเป็น ๒ คณะซึ่งคณะทำงานชุดแรกเรียกว่า คณะทำงานปรับปรุงงานพระธรรมทูต คณะทำงานชุดนี้ได้ประชุมพิจารณาการร่างระเบียบแล้วนำเสนอที่ประชุมปัจฉิมนิเทศเพื่อพิจารณาส่วนคณะทำงานชุดที่ ๒ เรียกว่า คณะทำงานพิจารณาร่างระเบียบกองงานพระธรรมทูต ซึ่งคณะทำงานชุดที่ ๒ นี้ ได้พิจารณาถ้อยแถลงระเบียบดังกล่าวเพื่อนำไปใช้ปรับปรุงงานพระธรรมทูตให้สอดคล้องกับสถานการณ์ปัจจุบัน การบริหารงานพระธรรมทูตในประเทศไทย จึงได้ถือ “ระเบียบกองงานพระธรรมทูต” เป็นหลักปฏิบัติสืบมา

ในปี พ.ศ. ๒๕๕๑ เมื่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (เปี่ยม) ได้มรณภาพ มหาเถรสมาคมจึงมีมติมอบให้สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เกี้ยว) เป็นแม่กองงานพระธรรมทูต และมอบให้ สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ (ช่วง) เป็นรองแม่กองงานพระธรรมทูต รูปที่ ๑ และมอบให้สมเด็จพระมหามุนีวงศ์ (อัมพร) เป็นรองแม่กองงานพระธรรมทูต รูปที่ ๒

^{๕๔} พระเมธีธรรมภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), *อุดมการณ์และบทบาทของพระธรรมทูตสาย*

ต่างประเทศในยุคโลกาภิวัตน์ ในอนุสรณ์พระธรรมทูตสายต่างประเทศ (รุ่นที่ ๑), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๕๐-๕๓.

ผู้วิจัยมีความคิดว่า แนวทางในวิธีการเผยแพร่เกี่ยวกับงานพระธรรมทูตในประเทศไทย
ดังนี้

๑) ทำให้พระธรรมทูตผู้ได้รับการอบรมจากโครงการ มีความมั่นใจในการเผยแพร่พระพุทธานุสาสนามากยิ่งขึ้น เพราะเข้าใจหลักการและวิธีการเผยแพร่ที่ถูกต้องจากนักวิชาการผู้รู้ทางพระสงฆ์ผู้ปกครองโดยตรง

๒) ทำให้การเผยแพร่พุทธานุสาสนาแพร่หลายไปในพื้นที่ต่างๆ อย่างกว้างขวางและครอบคลุมประชาชนได้มากยิ่งขึ้น

๒.๖ วิธีการเผยแพร่พระพุทธานุสาสนาในปัจจุบัน

จากการศึกษารวบรวมเอกสารหรือหนังสือต่างๆ พบว่า วิธีการเผยแพร่พระพุทธานุสาสนาในปัจจุบันนับว่ามีความเจริญก้าวหน้ามากด้านเทคโนโลยี การสื่อสารมวลชนในด้านต่างๆ ทำให้การเผยแพร่พุทธานุสาสนามีประสิทธิภาพสูงสุดหรือได้ผลอย่างน่าพอใจ ฉะนั้น แนวทางจึงมีหลากหลาย ดังต่อไปนี้

๒.๖.๑ การเทศน์และการเผยแพร่พระพุทธานุสาสนา

การเทศน์ปัจจุบันนิยม ๒ แนวทาง คือ (๑) การอ่านคัมภีร์ เพื่อปฏิบัติตามธรรมเนียมเดิม และ (๒) การเทศน์ปฎิญาณ คือการแสดงธรรมโดยใช้โวหาร ความสามารถ มีทั้งเทศน์เดี่ยวเทศน์คู่ เทศน์ปฐก-วิสาข ๒ หรือ ๓ ธรรมมาสน์ก็มี โดยยึดหลักธรรมเนียมปฏิบัติในการสมมติเต็มรูปแบบ หรือตามความเหมาะสมแก่โอกาส สถานที่ บุคคล^{๕๕} ส่วนรูปแบบที่ได้ปรับเปลี่ยนตามกาลสมัย มีดังต่อไปนี้

๑. การปาฐกถา คือ การแสดงธรรมโดยการยืนหรือนั่งก็ได้ แต่ไม่ได้อ่านคัมภีร์

๒. การอภิปราย คือ การจัดแสดงความคิดเห็นในเรื่องเดียวกันแต่ต่างทัศนะโดยมีผู้ควบคุมการอภิปราย

๓. การสนทนา คือ รายการทางสื่อมวลชนที่จัดในวิธีการเผยแพร่ให้พระภิกษุสามารถสนทนากับคฤหัสถ์ เพื่อสอบถามประเด็นสำคัญต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคม

๔. พิธีการรายการ คือ เป็นผู้รับดำเนินรายการอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อเผยแพร่ธรรมและสามารถสอดแทรกหลักธรรมะได้ทุกขั้นตอน

๕. ผู้บรรยาย คือ เป็นผู้รับดำเนินรายการทางสื่อมวลชน เพื่อบรรยายในรายการทางวิทยุหรือโทรทัศน์

๖. การเขียนบทความทางวิทยุหรือโทรทัศน์ คือ การเผยแพร่แนวคิด ข้อธรรมะผ่านบทความ โดยผู้ดำเนินรายการโทรทัศน์ไปสร้างเป็นภาพยนตร์ก็ได้ เช่น พุทธภาพหลวงตา หลวงพี่เท่ง เป็นต้น

๗. การเขียนบทความลงวารสารหรือหนังสือพิมพ์ และสิ่งพิมพ์ทุกชนิด

๘. มัคคุเทศก์ คือ ผู้นำชมพุทธศาสนสถาน และปูชนียสถานทางประวัติศาสตร์

^{๕๕} มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, คู่มืออบรมนักเทศน์, (ขอนแก่น : คลังนาโนวิทยา, ๒๕๔๕), หน้า ๒๔.

๙. ครู อาจารย์ หรือ วิทยากร ได้แก่ บุคคลที่ได้รับนิมนต์ให้ไปสอนในสถานศึกษา เช่น โครงการครูพระสอนหนังสือในโรงเรียน ของกระทรวงวัฒนธรรม เป็นต้น

๑๐. การจัดรายการทางวิทยุและโทรทัศน์ ได้แก่ การดำเนินรายการทางสื่อมวลชนโดยใช้หลายวิธี เช่น การเทศน์ ปาฐกถา บรรยายธรรม เป็นต้น

ประสิทธิภาพของการสื่อสาร

เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพของการสื่อสาร ในการส่งสารต่างๆ เช่นหลักธรรมคำสั่งสอนต่างๆ ในทางพระพุทธศาสนาให้ไปถึงผู้รับได้อย่างชัดเจน เข้าใจง่าย ตรงประเด็น ไม่ซ้ำซ้อน ซึ่งมีหลักสำคัญ ๗ ประการในการติดต่อสื่อสาร^{๕๖} ดังนี้

๑) ความน่าเชื่อถือ (Credibility) การสื่อสารจะ ได้ผลนั้นต้องมีความเชื่อถือได้ในเรื่องของผู้ให้ข่าว แหล่งข่าว เพื่อให้เกิดความมั่นใจ เพื่อเต็มใจรับฟังข่าวสาร ตัวอย่างเช่น หนังสือพิมพ์หรือสถานีวิทยุที่เคยเสนอข่าวคลาดเคลื่อน ประชาชนจะไม่เชื่อถือในการเสนอข่าวครั้งต่อไป

๒) ความเหมาะสม (Context) การสื่อสารที่ดีที่ต้องมีความเหมาะสมกลมกลืนกับวัฒนธรรมของสังคม เครื่องมือสื่อสารเป็นเพียงประกอบ แต่ความสำคัญที่ท่วงท่าทางภาษาคำพูดที่เหมาะสมกับสังคม วัฒนธรรม หมู่ชน หรือสภาพแวดล้อมนั้นๆ การยกมือไหวของสังคมไทยย่อมเหมาะสมกว่าการจับมือ หรือการจับมือฝรั่ง ย่อมเหมาะสมกว่าการไหว้ เป็นต้น

๓) เนื้อหาสาระ (Content) ข่าวสารที่ดีจะต้องมีความหมายสำคัญผู้รับ คือมีสารประโยชน์แก่กลุ่มชนนั้นๆ ในเรื่องนี้จึงต้องใช้พิจารณากลุ่มชนเป้าหมาย

๔) บ่อยและสม่ำเสมอต่อเนื่องกัน (Continuity and Consistency) การสื่อสารจะได้ผลจะต้องส่งบ่อยๆ ติดต่อกัน หรือมีการย้ำหรือซ้ำเพื่อเตือนความทรงจำ หรือเปลี่ยนทัศนคติและมีความสม่ำเสมอ เสมอต้นเสมอปลาย มิใช่ส่งข่าวแบบขาดๆ หายๆ ไม่เที่ยงตรงแน่นอน

๕) ช่องทางสื่อสาร (Channels) ข่าวสารจะเผยแพร่ได้ต้องส่งให้ถูกช่องทางของการสื่อสารนั้นๆ โดยมองหาช่องทางที่เปิดรับข่าวสารที่เราจะส่งและส่งสายงาน กรม กอง หน่วยหรือโดยวิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ หรือส่งที่บ้านได้รับรวดเร็วกว่าส่งไปทำงาน เราควรเลือกช่องทางที่ได้ผลเร็วที่สุด

๖) ความสามารถของผู้รับ (Capability of Audience) การสื่อสารที่เชื่อถือว่าได้ผล ต้องใช้ความพยายามหรือแรงงานน้อยที่สุด การสื่อสารจะง่ายสะดวกก็ขึ้นอยู่กับความสามารถในการรับของผู้รับ ซึ่งขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายอย่าง เช่น สถานที่โอกาสอำนวย นิสัย ความรู้พื้นฐานที่จะช่วยให้เข้าใจ เป็นต้น

๗) ความแจ่มแจ้ง (Clarity) ข่าวสารต้องง่าย ใช้ภาษาที่ผู้รับเข้าใจ คือใช้ภาษาของเราศัพท์ยากและสูง ไม่มีประโยชน์ ควรตัดออกให้หมด ให้ชัดเจน เข้าใจง่าย มีความมุ่งหมายอย่าให้คลุมเครือ หรือมีความหมายหลายแง่ หรือตกหล่นข้อความ ข้อความบางตอนที่สำคัญออกไป

สกอต เอ็ม คัทลิป และเฮเลน เอช เซ็นเตอร์ (Scot M. Cutlip and H.CenteR) ได้กล่าวประสิทธิภาพของการสื่อสารว่าประกอบด้วยหลักสำคัญ ๗ ประการ^{๕๗} คือ

^{๕๖} ปันนิตดา นพพานวัน, “การศึกษากระบวนการสื่อสารเพื่อเผยแพร่ธรรมะของสถาบันสงฆ์ไทย”, วิทยานิพนธ์นิตยศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓),บทคัดย่อ.

๑) ความถูกต้องและน่าเชื่อถือ (Credibility) การสื่อสารที่จะได้ผล สารจะต้องมีความถูกต้องและผู้ส่งสารควรจะเป็นผู้เชื่อถือ เป็นผู้มีความรู้หรือเชี่ยวชาญ มีความน่าไว้วางใจและเป็นที่ยอมรับของผู้รับสาร

๒) ความเหมาะสมกับกาลเทศะ (Context) คือเนื้อหาสาระที่ใช้ในการสื่อสารต้องสอดคล้องกลมกลืนไม่ขัดกับวัฒนธรรมของสังคม สิ่งแวดล้อม บุคคล เวลา และสถานที่

๓) เนื้อหาสาระ (Content) สารที่ส่งต้องมีเนื้อหาสาระ เป็นประโยชน์ มีคุณค่าและสำคัญต่อผู้รับ รวมทั้งเหมาะสมและสอดคล้องกับความคิด ความเชื่อ ทักษะ และค่านิยมของผู้รับให้มากที่สุด และก่อให้เกิดความหมายบางอย่างแก่ผู้รับ มีความเข้าใจความหมายเพื่อเป็นปัจจัยในการนำเอาข่าวสารนั้นไปประพฤติปฏิบัติ

๔) ความแจ่มแจ้งชัดเจน (Clarity) สารนั้นต้องง่ายมีความชัดเจนแจ่มแจ้งไม่คลุมเครือหรือตีความได้หลายได้หลายแง่ สามารถทำให้เห็นภาพพจน์ได้ชัดเจน

๕) ความสม่ำเสมอและต่อเนื่อง (Continuity and Consistency) จะเป็นการย้ำและเตือนความจำของผู้รับ แต่ต้องระวังมิให้เกิดความซ้ำซาก น่าเบื่อหน่าย และความต่อเนื่องต้องกระทำเป็นประจำ กำหนดเวลาแน่นอน

๖) ช่องทางในการสื่อสาร (Conannel) สื่อแต่ละชนิดมีความแตกต่างกันในแต่ละสถานการณ์ ฉะนั้นผู้ส่งสารควรเลือกทาง หรือสื่อที่เหมาะสมกับผู้รับสารสถานการณ์ในการสื่อสาร

๗) ความสามารถของผู้ส่งสาร (Capability of Audience) ผู้ส่งสารต้องคำนึงถึงขีดความสามารถของผู้รับ ทั้งทางด้านความรู้และการรับรู้ทางร่างกายและจิตใจ ตลอดจนพฤติกรรมของผู้รับความสามารถของผู้รับจะเป็นปัจจัยในการกำหนดปัจจัยทั้ง ๗ ประการข้างต้น ถ้าผู้ส่งสารไม่รู้จักผู้รับสาร ไม่รู้ถึงความสามารถของผู้รับไม่มีการเตรียมเนื้อหาของสารชัดเจนแจ่มแจ้งต่อเนื่อง การเลือกสื่อและช่องทางการสื่อสารก็ไม่สามารถทำได้อย่างมีประสิทธิภาพ

๒.๖.๒ หลักการและวิธีการเทศน์ในปัจจุบัน

วิธีการอาจจะหลากหลายรูปแบบและต่างกันตามลีลา แต่หลักการเทศหรือการสอนธรรมะต้องมีเหมือนกัน ทั้งไม่ได้ ถ้าทั้งหลักการเทศนา การเทศน์แม้จะสนุกแต่อาจจะกลายเป็นตลกคาเฟ่ ท่านอาจจะเทศน์ได้น่าสนใจแต่ไม่มีใครศรัทธา ก็ไม่ต่างจากสอนหนังสือในโรงเรียนทั้งไป ถ้าหากท่านสอนพุทธประวัติได้สนุก แต่คนไม่ได้ศรัทธาในพระพุทธเจ้าขึ้น ท่านก็ไม่ต่างจากครูสอนวิชาประวัติศาสตร์

การที่ท่านทั้งหลายมีวัตถุประสงค์ซึ่งต่างจากการเรียนธรรมดาท่านต้องจดจำและนำไปปฏิบัติ เมื่อเขาบอกให้ฝึกท่านต้องฝึกแต่การจะฝึกท่านต้องจดจำให้ได้ จำไว้ดีกว่าจด แต่ถ้าไม่หมดจดไว้ดีกว่าจำ นักเทศน์ต้องเป็นนักจดบันทึก จะจดใส่กระดาษ บันทึกลงในไอแพด ไอโฟน หรือคอมพิวเตอร์ก็ได้ จดจำคำพูดคมๆ ของผู้บรรยาย เพราะกว่าผู้บรรยายแต่ละท่านจะไปค้นคว้าหาข้อมูลได้ต้องใช้เวลาสั่งสมข้อมูลนานมาก วิทยากรแต่ละท่านที่มาพูดให้ท่านฟังจะถ่ายทอดจากประสบการณ์ชีวิตที่ได้ค้นคว้ามาและผ่านการเจียระไนความคิดจนตกผลึกมาให้พวกเรา ถ้าเราไปค้นคว้าเองจะต้องใช้เวลาเป็นสัปดาห์ แต่เราได้นักเทศน์สุดยอดมาบรรยายให้ท่านฟังถ่ายทอดวิชา

^{๕๗} สมเกียรติ เรืองอนันต์เลิศ, “การเปิดรับธรรมะในยุคโลกาภิวัตน์”, วิทยานิพนธ์นิเทศศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙), บทคัดย่อ.

ยุทธ์ให้ ท่านมีหน้าที่บันทึกจดจำองค์ความรู้ที่วิทยากรนำมาถ่ายทอด ไม่ได้หมายความว่าท่านจะเลียนแบบวิทยาการทุกประเด็น เลียนแบบได้เฉพาะเรื่องของการตีความหรือลีลาท่วงทำนองที่เข้ากับเราได้

หลักการพูดและหลักการเทศน์ก็เหมือนกัน คือเวลาท่านพูดให้คนฟังจำนวนมาก ท่านต้องพูดให้ชัดถ้อยชัดคำกว่าที่คุยกันปกติพูดข้างนิตหนึ่งเพราะเทคโนโลยีคือไมโครโฟนต้องการเวลาลำเลียงเสียงท่านไปหาผู้ฟัง เพราะเสียงเคลื่อนที่ช้ากว่าแสง ท่านเห็นภาพผมก็จริงแต่กว่าเสียงจะวิ่งผ่านสายไปถึงพวกท่านมันกินเวลา ท่านจึงต้องพูดให้ช้าและชัด พูดเป็นจังหวะจะโคนเน้นย้ำเมื่อควรเน้นย้ำ สิ่งเหล่านี้เป็นศิลปะที่ท่านจะต้องฝึกฝน แม้กระทั่งกำหนดให้ปากของเรายู่ห่างจากไมโครโฟนประมาณ ๑ ฝ่ามือ การจดบันทึกคือการเก็บเพชร ถามว่าอะไรคือเพชร ตอบว่าสิ่งที่วิทยากรบรรยายถวายเป็นความรู้ในวิชาต่างๆ ตลอดหลักสูตร นั่นคือเพชรและเก็บเพชรด้วยการบันทึกจดจำ ซึ่งหลักการเทศน์ที่สำคัญในยุคปัจจุบัน มีดังนี้

๑) เตรียมตัวให้พร้อม พวกเราบางคนที่ยังเรียนวิชาการเทศ ฟังบ้างจดบ้างอย่างเสียไม่ได้ เพราะนึกว่าเก็บก้อนกรวด พอถึงเวลาจะใช้เทศน์จริง จึงรู้ว่าสิ่งที่เราจดบันทึกมานั้นมีค่าดังเพชร เราเสียใจที่จดบันทึกมาน้อยไปหน่อย ดังนั้น เพื่อมิให้เสียใจภายหลัง เราจะต้องตั้งใจเก็บก้อนกรวดซึ่งวันหนึ่งจะกลายเป็นเพชร นี่คือการเตรียมพร้อมในการเรียนหลักสูตรวิชาการเทศนา เพราะว่าการเทศน์นั้น ท่านจะต้องเตรียมตัวพร้อมเสมอ สมดังภาษิตที่ว่า “จะปลูกพืชต้องเตรียมดิน จะกินต้องเตรียมอาหาร จะเทศนาก็ต้องเตรียมตัว” ขอเตือนนักเทศน์มือใหม่หัดขับทั้งว่า อย่างเทศน์โดยไม่มีการเตรียมตัวเป็นอันขาด เพราะว่า ถ้าไม่เตรียมตัวและไม่เรียบเรียงความคิดก่อนเทศน์ การเทศน์ของท่านจะไม่ราบรื่น รวบรัดและตรงประเด็น หากไม่เตรียมตัวให้ดีก็จะเหมือนขี่ม้าเลียบค่าย คือ ตั้งหัวข้อแบบหนึ่งแต่อธิบายไปคนละเรื่อง เช่น เขาให้เทศน์เรื่องน้ำท่วมกลับไปพูดเรื่องฝนแล้งการเทศน์โดยไม่เตรียมตัวทำให้นักเทศน์ตกธรรมาสน์กันมามากต่อมากแล้ว ถ้าท่านเทศน์โดยไม่เตรียมตัวก็เหมือนครูที่ไม่เตรียมการสอนซึ่งทำให้ผู้ฟังเสียเวลาเปล่า ท่านต้องให้ผู้ฟังรู้สึกคุ้มค่ากับเวลาที่เสียไปจำไว้ว่า การเทศน์โดยไม่เตรียมตัวเป็นการดูถูกสติปัญญาของผู้ฟัง ดังนั้น ก่อนจะเทศน์ เราต้องเตรียมเรื่องให้ถูกกับงาน

๒) เนื้อหาในการเทศนามีความกระชับชัดเจน การเตรียมเรื่องที่จะเทศน์ในครั้งชั่วโมงนั้นควรจะมีเนื้อหาอะไรบ้าง อย่าอัดข้อมูลมากจนผู้ฟังหืออึดตายไปหมด หลักการเตรียมเรื่องเทศน์มีอยู่ว่า ไม่เทศน์ทุกเรื่องที่เรารู้ ต้องเทศน์เรื่องที่เขาควรูซึ่งเหมาะแก่ผู้ฟัง ดังเช่น เรื่อง “ธรรมะกำมือเดียว

สมัยหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จไปที่ป่าประดู่ลายพร้อมกับพระสงฆ์จำนวนมาก พระองค์ประทับนั่งในป่าใต้ต้นประดู่ลายแล้ว หยิบใบไม้ขึ้นมากำมือหนึ่งแล้วถามว่า “ภิกษุทั้งหลาย ใบไม้ในกำมือของเรา กับใบไม้ในป่า อันไหนมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า “ใบไม้ในกำมือของพระองค์น้อยกว่า” พระพุทธเจ้าตรัสต่อไปว่า “ภิกษุทั้งหลาย ใบไม้ป่ามากกว่าใบไม้ในกำมือของเรา ข้อนี้เหมือนกับความรู้ที่เราตรัสรู้เป็นสัพพัญญูมากมายมหาศาลประดุจดั่งใบไม้ในป่าทั้งป่า แต่ธรรมที่เรานำมาสอนเธอทั้งหลายน้อยนิดประดุจดั่งใบไม้กำมือเดียวเท่านั้น เราไม่ได้สอนทั้งหมดที่เราตรัสรู้เป็น

สัพพัญญู เราสอนเฉพาะที่เป็นไปเพื่อเบื้อหนายเพื่อคลายกำหนด เพื่อดับทุกข์ เพื่อประโยชน์แก่เธอทั้งหลายเท่านั้น”^{๕๘}

๓) การอุเทศ อุเทศประกอบด้วย ๓ ส่วน คือ

๑) ตั้งนะโม ๕ ชั้น

๒) เดินบาลีนิทเทยบท

๓) อารัมภกถาหรืออารัมภบท

เมื่อตั้งนะโมได้ถูกต้อง เดินคาถาหรืออังกุสธสาสนาสุภาสิตได้ถูกต้อง และมี อารัมภบทถูกต้องชื่อว่าไพเราะในเบื้องต้น ถ้าท่านทำ ๓ อย่างได้ถูกต้อง เรียกว่าศิษย์มีครู ถ้าท่านทำ ๓ อย่างผิด ผู้รับบอกว่าท่านเทศน์ไม่เป็น ตั้งนะโมเทศน์ถูกต้องคือตั้งนะโมห้าชั้น ซึ่งหมายถึงหยุด ๕ ครั้ง เวลาให้ศีล เราตั้งนะโม ๓ ชั้น คือ ๓ จบ เราหยุด ๓ ครั้ง

๔) การนิเทศ การเทศน์จะต่างจากปาฐกถาตรงที่ว่าจะต้องพูดช้ากว่าปกติหนึ่ง เน้นมากกว่าปกติหนึ่ง เพราะเป็นความขลังเป็นความศักดิ์สิทธิ์อยู่ในการเทศน์ และเพราะเป็นเรื่องของธรรมะที่ท่านจะต้องใส่ความรู้สึกในการเทศน์ ในขั้นตอนนิเทศคืออธิบายขยายความนั้น มีหลักการอยู่ว่า เทศน์ดีต้องมี ๔ ส. ดังนี้

(๑) สันทัสสนา แจ่มแจ้งเหมือนเห็นด้วยตา

(๒) สมาทปนา จูงใจให้เกิดศรัทธาเข้าไปปฏิบัติ

(๓) สมุตเตชนา แก่ล้าคิดว่าเราก็ทำได้ไม่ยากและน่าทำ

(๔) สัมปหังสนา ร่าเริงและบันเทิงในธรรม เกิดธรรมะปิติ ปิติในการฟังธรรม ฟังแล้วเกิดเบาสบาย มีความสุข ไม่เครียดเหมือนฟังการหาเสียงทางการเมือง

ในการแสดงธรรมก็เช่นกัน ก็ต้องมีหลัก ๔ ส. ในการแสดงธรรม คือ

(๑) สันทัสสนา เทศนาได้แจ่มแจ้งชัดเจนเข้าใจง่าย

(๒) สมาทปนา เทศนาจูงใจให้เกิดศรัทธา

(๓) สมุตเตชนา แก่ล้าล้าในการนำไปปฏิบัติ

(๔) สัมปหังสนา ร่าเริงบันเทิงเบิกบานในธรรม

ในการเทศน์ทุกครั้งถ้าได้ครบ ๔ ส. ถือว่าเป็นสุดยอดนักเทศน์ ทำอย่างไรจึงเทศนาให้ได้ครบ ๔ ส. ตอนนี้เป็นเรื่องวิธีการเทศน์ซึ่งมี ๒ แบบ คือ

(๑) แบบธรรมาธิษฐาน สอนธรรมะล้วนๆ ไม่มีตัวอย่าง เหมือนการสอนใน อภิธรรมปิฎก บางคนชอบธรรมาธิษฐาน เพราะเป็นปรัชญาลึกซึ้ง

(๒) แบบบุคลาธิษฐาน สอนธรรมะด้วยตัวอย่าง เช่น อังนิทานชาดก ๕๔๗ เรื่องมาประกอบ พระสูตรต้นปิฎกเป็นการสอนแบบบุคลาธิษฐาน วิธีการเทศน์แบบนี้จะทำให้ได้ ๔ ส.

เตรียมตัวอย่างไรจึงจะทำให้เทศนาได้แจ่มแจ้งและจูงใจ แก่ล้าล้าและร่าเริง ก่อนที่เทศนาต้องมีการเตรียมตัว ไม่ใช่อยู่ดีๆ ก็ขึ้นเทศน์ทันที นั่นคือท่านต้องไปค้นหาบาลีนิทเทยบท เมื่อได้บาลีนิทเทยบทแล้วท่านจะต้องคิดเตรียมตัวในประเด็นต่อไปนี้

(๑) อรรถาธิบาย อธิบายให้ชัดเจน

^{๕๘} พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตโต ป.๙) ศาสตราจารย์ ราชบัณฑิตกิตติมศักดิ์ บรรยายแก่ผู้เข้ารับการอบรมพระนักเทศน์ ณ วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร เมื่อวันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ.๒๕๕๕.

- (๒) ขยายจำแนก ขยายจำแนก จะช่วยให้แจ่มแจ้ง
- (๓) สอดแทรกภาษิต สอดแทรกภาษิต จะช่วยให้จูงใจ
- (๔) ข้อคิดอุปมา ข้อคิดอุปมา จะได้ทั้งจูงใจและแจ่มแจ้ง
- (๕) นิทานสาธก นิทานสาธก จะได้แจ่มแจ้งและรู้เรื่อง
- (๖) ยกสื่ออุปกรณ์ ยกสื่ออุปกรณ์ จะทำให้แจ่มแจ้ง

(๑) อรรถาธิบาย และขยายจำแนก เวลาเตรียมเรื่อง ต้องพยายามวางแผนว่า ควรจะมีอรรถาธิบาย ขยายจำแนก สอดแทรกภาษิต เป็นต้นในตอนไหน คิดเป็นกึ่งเปอร์เซ็นต์ของเวลาที่ใช้เทศน์

(๒) สอดแทรกภาษิต ในการอธิบายเรื่องศรัทธา บทกลอนต่อไปนี้บางคน อาจจะมีนึกว่าเป็นเรื่องปกติ

- คนจะงามงามน้ำใจไซ้ไบหน้า
- คนจะสวยสวยจรรยาไซ้ตาหวาน
- คนจะแก้แก้ความรู้ไซ้อยู่นาน
- คนจะรวยรวยสินทานไซ้บ้านโต
- จะประยุกต์ เกี่ยวกับเรื่องที่เทศน์อย่างไร
- คนจะงามงามน้ำใจไซ้ไบหน้า คือ มีศรัทธา
- คนจะสวยสวยจรรยาไซ้ตาหวาน คือ มีศีล
- คนจะแก้แก้ความรู้ไซ้อยู่นาน คือ ปัญญา
- คนจะรวยรวยสินทานไซ้บ้านโต คือ จาคะ

(๓) ข้อคิดอุปมา ประเด็นต่อมาคือข้อคิดอุปมา เปรียบเทียบให้เห็นภาพว่า บัณฑิตจะต้องรู้ทั้งทางโลกทางธรรม ไม่ใช่ความรู้ธรรมะแล้วเขยไม่มีศักดิ์ศรี พึ่งตัวเองก็ไม่ได้ เทศน์สอนชาวบ้านแต่ตัวเองเอาตัวไม่รอด ทั้งประโยชน์ทางโลกก็หาไม่ได้ ประโยชน์ทางธรรมก็หาไม่ได้ ดังที่พระพุทธเจ้าเปรียบเทียบกับคนในโลกนี้มี ๓ ประเภท คือ

- ๑) อันธจักขุ คนตาบอด
- ๒) เอกจักขุ คนตาเดียว
- ๓) ทวิจักขุ คนสองตา

(๔) นิทานสาธก การเทศนาที่ดีต้องมีสาธก นิทาน คือ เรื่องที่เล่าต่อๆ กันมา อาจจะเป็นนิทานอีสปก็ได้ สาธก คือ ยกเหตุการณ์ เช่น ชาวในหน้าหนังสือพิมพ์มาประกอบการเทศนา ก่อนที่จะเล่าเรื่อง เราจะต้องอธิบายธรรมก่อน เช่น คนเรามักจะหาแต่ประโยชน์ปัจจุบัน ไม่สนใจประโยชน์ระยะยาวก็คือสมบัติภายใน ผู้ที่รู้จักเศรษฐกิจพอเพียง มีสมบัติภายในคือศรัทธา ศีล จาคะ ปัญญา จะมีความสุขตามอัธยาศัย

(๕) ยกสื่ออุปกรณ์ คำว่าสื่อ หมายถึง เครื่องช่วยให้เกิดความเข้าใจ ถ้าท่านอธิบายธรรมล้วนๆ อย่างเดียว ย่อมเป็นที่เข้าใจได้ยาก เพราะฉะนั้นท่านต้องหาอะไรมาเป็นสื่อให้คนเข้าใจธรรม บางท่านไม่เข้าใจว่าเวลานั่งบนธรรมาสน์จะใช้สื่อได้อย่างไร เมื่อมีต้องประคองคัมภีร์เทศน์ การใช้สื่อบนธรรมาสน์เป็นไปได้หรือ มีสำนวนนิยายกำลังภายในอยู่ประโยคหนึ่งว่า “กระป๋องที่ใจ” หมายความว่า ยอดฝีมือสามารถใช้สิ่งของทุกอย่าง ไม่ใช่แค่ใช้แต่กระป๋องได้ แม้แต่กิ้งมกิ้ง

กลายเป็นกระปี่ฆ่าคนได้ ในทำนองเดียวกัน สำหรับสุดยอดนักเทศน์ ไม่มีอะไรที่ใช้เป็นอุปกรณ์สอนธรรมไม่ได้

(๖) ปฏินิเทศ ปฏินิเทศ คือ สรุปลงประทับใจ เมื่อได้เทศน์ คือ อธิบายขยายความมาพอสมควรแก่เวลา ก็ถึงขั้นสุดท้ายคือ ปฏินิเทศ หมายถึงสรุปลงให้ประทับใจ ท่านต้องพยายามโยงธรรมเข้าหาผู้ฟัง เมื่อจะสรุปจะต้องสอนให้น้อมนำเอาธรรมะที่เราได้เทศน์มานี้ไปปฏิบัติ เขาเรียกว่าประยุกต์ใช้ธรรม หรือถ้าเราเทศน์งานศพก็บอกว่า “ธรรมะที่พรรณนามาทำให้อายุยืนมี ๔ ประการ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ผู้ที่นอนนิ่งอยู่ในโลงได้ถือปฏิบัติตามนี้จึงมีอายุยืนถึง ๑๐๑ ปี ใคร อยากมีอายุยืนก็จงรับเอาไปปฏิบัติ^{๕๙}

๕) ภาษากับการเทศน์ ภาษาที่ใช้ในการเทศนา สามารถแบ่งเป็นข้อสำคัญๆ ได้ ๓ ข้อ ดังนี้

(๑) นักเทศน์ต้องรู้ภาษาบาลี การเทศนาที่ไม่ใช้ภาษาบาลีเป็นอุเทศเบื้องต้น หรือออกเสียงภาษาบาลีไม่ถูก ใส่ อิติ ไม่เป็น ก็เรียกว่าตกม้าตายตั้งแต่ยกแรก เมื่อท่านไม่มีภาษาบาลีในการเทศนา ไม่ตั้ง นะโม ไม่เดินบาลีอุเทศ เราก็ไม่เรียกว่าการเทศนา

(๒) สมณโวหาร ในการเทศนา ถ้าไม่ใช้ สมณโวหาร มีแต่พูดภาษาชาวบ้าน เช่นใช้คำว่า “ผม” เรียกแทนตนเอง ไม่ใช่คำว่า “อาตมภาพ” ซึ่งเป็นคำของพระที่เรียกใช้แทนตัวเอง เปรียบเสมือนไม่ได้กำลังเทศนา ต่อให้ยกบาลีอุเทศ ตั้งนะโมเรียบร้อย มีคาถาภาษาบาลี เช่น อตตะ หิ อตตโน นาโถติ ณ บัดนี้ผมจะเทศน์เรื่องฟังตน หมดท่าแล้ว ไม่ได้ใช้สมณโวหาร คือ ภาษาที่เหมาะสมกับการเทศน์ ผู้ที่ขึ้นมาฝึกเทศน์แล้วตกกรรมาสน์หลายรูป เพราะเห็นหน้าผู้ฟังเป็นพระท่านก็พูดว่า “ผม” ท่านสอบตกทันที ขอให้จำว่าเรากำลังฝึกเทศน์ตามแบบไม่ว่าผู้ฟังจะเป็นใครก็ตาม ท่านต้องใช้สมณโวหารว่า “อาตมภาพ” เท่านั้น แม้ผู้ฟังจะเป็นพระ ถ้าท่านใช้คำว่า “ผม” เมื่อไร เท่ากับท่านใช้สมณโวหารผิด ไม่ใช่เทศนา แต่เป็นปาฐกถาหรือบรรยายธรรมทันที

(๓) สีสาลิกาป้อนเหยื่อ สีลาการเทศนาต่างจากสีลาของปาฐกถา จงพยายามหลีกเลี่ยงสีลาการอภิปรายและไฮปาร์ค เพราะว่า แทนที่ท่านจะพูดว่า “ญาติโยมสาธุชน” ท่านอาจจะไปเปลือยพูดว่า “พ่อแม่พี่น้องครับ” ซึ่งไม่ถูกต้อง เพราะสมณโวหารในที่นี้กำหนดว่าต้องเป็นเรื่องเทศน์ สีลาการป้อนเหยื่อคืออะไร เป็นเรื่องใหญ่

๖) ยุทธศาสตร์การเผยแผ่เชิงรุก ความสำคัญของการเผยแผ่เชิงรุก น่าจะให้สอดคล้องกับการเผยแผ่ในยุคโลกาภิวัตน์ ซึ่งมีข้อมูลข่าวสารแพร่หลายถึงกันทั่วโลก ด้วยระบบการสื่อสารผ่านดาวเทียม ผ่าน super Highway ก็คืออินเทอร์เน็ต และในยุคนี้เป็นยุคที่ใครต่อใครรุกไปที่ไหนก็ได้ในโลกนี้ อย่างไรก็ตามแต่เรารุกไปที่อื่น ที่อื่นก็รุกมาที่เรา คำว่าที่อื่นไม่ใช่เฉพาะเรื่องพระพุทธศาสนา รวมถึงแนวความคิดที่นอกวงการศาสนาที่เราเรียก secular ก็คือทางโลกล้วนๆ อารยธรรมหรือวัฒนธรรมต่างประเทศที่ไม่พึงประสงค์ ก็ไหลบ่าเข้ามาผ่านเส้นทางสื่อสารอย่างไม่มีทางที่จะตรวจสอบได้ ถ้าเป็นสมัยก่อนการเซ็นเซอร์โทรทัศน์หรือหนังสือพิมพ์มีผลมาก ประเทศไทยจึงมี กบว. หรือคณะกรรมการเซ็นเซอร์ข้อมูลข่าวสาร แต่ในสมัยนี้ได้กรุ่นใหม่ไม่รู้จัก กบว. แล้ว

^{๕๙} พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต ป.๙), เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๗-๑๘.

เพราะไม่มีประโยชน์ กบว. ไม่สามารถจะตรวจสอบข้อมูลที่ผ่านมาโทรทัศน์ดาวเทียม ยุทธศาสตร์ในการเผยแผ่เชิงรุก มี ๕ ประเด็น ดังต่อไปนี้

(๑) ตกปลานอกบ้าน

(๒) ทอดสะพานทุกทิศา

(๓) ลีลาสาธิตาป้อนเหยื่อ^{๖๐}

สรุปว่า เราต้องเปลี่ยนนโยบาย ออกไปตกปลานอกบ้านอย่างที่บูรพาจารย์ได้ทำและนำพระพุทธศาสนาออกไปเผยแผ่ทั่วโลก อย่างทุกวันนี้ พระพุทธศาสนาต้องออกไปทั่วประเทศไทยและทั่วโลก

๒.๖.๓ ระเบียบปฏิบัติในการแสดงธรรมเทศนาทั่วไป

การแสดงธรรมนั้น ควรพิจารณาถึงระเบียบปฏิบัติที่ถูกต้องเป็นหลักก่อน เพื่อความเรียบร้อยดีงาม และความศรัทธาเลื่อมใสต่อผู้ฟัง เมื่อก้าวโดยหลักของ “ธัมมเทศนาปฏิสังยุตต์” มีอยู่ ๑๖ ประการ ซึ่งให้พระภิกษุพิจารณาสำเหนียกอยู่เสมอว่า จักไม่แสดงธรรมต่อบุคคลที่ไม่เป็น คนไข้ ได้แก่ ผู้มีร่มในมือ มีไม้พลองในมือมีศาตราในมือ มีอาวุธในมือ สมเขียงทำสวมรองเท้าไปในยาน อยู่บนที่นอน นั่งรัดเข่า พันศีรษะ คลุมศีรษะ นั่งบนอาสนะสูงกว่าผู้แสดงธรรม คนที่ยืนแต่ผู้แสดงธรรมนั่งอยู่ คนที่เกินไปข้างหน้า แต่ผู้แสดงอยู่ข้างหลังและไม่แสดงธรรมแก่คนที่ไม่เป็นไข้ซึ่งกำลังเดินทาง^{๖๑}

หลักปฏิบัติก่อนขึ้นธรรมาสน์เพื่อแสดงธรรม

เมื่อจะขึ้นธรรมาสน์ ผู้แสดงธรรมพึงกราบพระพุทธรูป ๓ ครั้ง ถ้าประดิษฐานในศาสนสถานแห่งนั้น เพราะถือว่าเป็นการให้ความเคารพต่อพระพุทธรูป และเมื่อมีพระเถระผู้อาวุโสกว่าตัวผู้แสดงธรรม พึงกราบขอโอกาสแสดงธรรมก่อน จึงไม่ผิดมารยาท ขณะเดียวกัน ก็ควรสำเหนียกว่า เมื่อเราแสดงธรรมในภายในบ้านคฤหัสถ์ ไม่นิยมกราบพระพุทธรูปแม้จะประดิษฐานอยู่ก็ตาม และถ้ามีพระเถระผู้อาวุโสอยู่ด้วยก็ไม่ต้องกราบขอโอกาสก็ได้ ถือว่าไม่ผิดต่อพระวินัยแต่ประการใด^{๖๒}

เคล็ดลับและศิลปะการเทศน์ในปัจจุบัน

“เคล็ดลับ” หมายถึงกลเม็ดหรือวิธีการที่ชาญฉลาดที่คนส่วนใหญ่ยังไม่รู้จักใช้ ส่วนคำว่า “ศิลปะ” หมายถึง ความมีฝีมือหรือความชำนาญในการแสดงออก ในที่นี้หมายถึง ศิลปะในการเทศน์ ซึ่งในการแสดงธรรมนั้น พึงรู้เคล็ดลับและศิลปะสำคัญ ได้แก่ ทวนของนักเทศน์ ทางของนักเทศน์ และธรรมของนักเทศน์ มีอธิบายโดยย่อดังนี้

๑. ทวน หมายถึง พื้นความรู้และความสามารถที่มีอยู่เดิมของผู้แสดงธรรม หมายถึง ถ้าจะเป็นนักเทศน์ที่ดีพึงมีคุณสมบัติ ๖ อย่าง คือ รู้หลักธรรม จำหลักสูตร พุทธฉนญาณ ปฏิภาณไหวพริบ น้ำใจงาม มีความรอบรู้

^{๖๐} บรรยายในงานสัมมนาพระสอนศีลธรรมและพระนักเผยแผ่ทั่วประเทศ วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร วันที่ ๑๖ กันยายน พ.ศ.๒๕๕๑.

^{๖๑} วิ.มหา. (ไทย) ๒/๖๓๓-๖๔๔/๗๑๒-๗๒๔.

^{๖๒} มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, คู่มืออบรมนักเทศน์, (ขอนแก่น : คลังนาโนวิทยา, ๒๕๕๕), หน้า ๒๗ - ๒๘.

๒. ทาง หมายถึง วิธีเข้าถึงความสำเร็จโดยสามารถเทศน์ได้ รวบรวมถึงเทศน์เป็น พึงศึกษาถึงวิธีการ ๙ อย่าง คือ มีครูแนะนำ ท่องจำเทศน์ ฝึกว่าปากเปล่า เข้าใจวางโครง พึงเขียน เพียรอ่าน ปฏิภาณว่องไว จิตใจสงบ ชอบคบบัณฑิต เกาะติดสถานการณ์

๓. ธรรม หมายถึง หลักการและอุดมคติของนักเทศน์^{๖๓}

ลักษณะโครงเทศน์

โครงของการเทศน์ประกอบด้วยส่วนสำคัญทั้งหมด ๓ องค์ คือ อุเทศ ได้แก่ (๑) หัวข้อเรื่องที่เรายกขึ้นอ้างอิง (๒) นิเทศ ได้แก่ การอธิบายหัวข้อในเชิงปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ โดยใช้วิธีอธิบายแบบ ๔ ส. คือ สันทิสสนา เทศน์ให้แจ่มแจ้ง สมาปนา เกิดแรงจูงใจ สมุตเตชนา ชวนให้ทำตามและสัมปหังสนา ทำให้เกิดความบันเทิงใจต่อผู้ฟัง ดังคำประพันธ์ที่ว่า “ชี้แจงให้แจ้งชัดดีไหน ชักจูงให้พอใจจัดเร้า ปลุกใจให้เร้าการประกอบดีพอ ให้เพลินพรหมพจน์เร้าสื่อนี้วิธีสอน”^{๖๔} (๓) ปฏินิเทศ ได้แก่การสรุปใจความสำคัญหรือสรุปสาระทั้งหมดพอสมควร เป็นการฝากข้อคิดคติธรรมก่อนจบเทศนาในแต่ละครั้ง

การตีความหลักธรรมโดยแนวคิดคู่ขนานหรือตรงกันข้าม

การตีความหลักธรรมหรือเรื่องที่น่ามาอ้างอิง เมื่อกล่าวถึงเรื่องใดเรื่องหนึ่ง พึงระลึกอยู่เสมอว่ามีนัยมากกว่า ๒ ขึ้นไปหรือไม่ และจะต้องอธิบายให้เข้าใจง่าย เช่น

ตัวอย่างที่ ๑ เรื่องสรรพสิ่งเกิดแต่เหตุ และดับไปที่เหตุ กรณีที่เห็นได้ง่าย คือ การได้รับประทานผลไม้ย่อมมาจากหลายสาเหตุ ได้แก่ (๑) ได้มาเพราะเราปลูกได้ทานเอง หรือ (๒) ได้มาเพราะมีคนนำมาเป็นของฝาก และ (๓) ได้มาเพราะเราไปหาซื้อมาทานเอง ดังนั้นคนจึงเป็นผู้ทำเหตุ แล้วเหตุเป็นผู้ทำให้เกิดผล คือ ได้ผลไม้มารับประทาน

ตัวอย่างที่ ๒ เรื่องปาก มีลักษณะพิเศษ ๒ อย่าง คือ ส่วนแรกใช้รับประทาน อาหาร ดื่มน้ำดื่มเครื่องดื่มต่างๆ ดื่มน้ำได้ ส่วนที่สองใช้พูด (ยกเว้นคนใบ้ไม่สามารถพูดได้) เมื่อจะตีความหมายเกี่ยวกับ “ปาก” ก็มี ๒ อย่างเช่นกัน คือ ปากที่พูดดีมีประโยชน์และปากที่พูดออกมาให้โทษ เป็นภัยต่อผู้พูดเอง^{๖๕} ดังคำสุภาษิตอีสานหรือคำผญาที่ผู้รู้เรียบเรียงไว้ว่า “นุ่งผ้าลายหมาเห่า ว่า ความเก๋าคิดใจกัน” หมายถึง ถ้าคนเรานุ่งผ้าลายสีก้าววาว สุนัข (หมา) ก็จะเห่าเนื่องจากเป็นของแปลก ขณะเดียวกัน ถ้าใครมั่วหรือพินเรื่องราวเก่าๆ ก็อาจจะเกิดความไม่พอใจต่ออีกฝ่ายหนึ่ง เพราะเป็นเหมือนการสะกิดแผลเดิมให้กำเริบขึ้นฉนั้น ยิ่งไปกว่านั้น ท่านยังได้ประพันธ์เป็นคำกลอนต่อไปอีกว่า

คิดอะไรทำอะไรที่ใหม่แปลก	มันย่อมแตกต่างไปจากใจเขา
อาจมีคนนินทาบอกว่าเอา	ดูหมาเห่าของแปลกเพื่อแตกดัน
อนึ่งเรื่องเก่าเก่าเล่าค้างปี	อย่ารื้อฟื้นขึ้นมาอีกที่ใส่สีสัน
เพราะอาจได้หวนคิดผิดใจกัน	ไม่สร้างสรรค์เล่าเรื่องเก่าเลย ^{๖๖}

^{๖๓} พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต ป.๙) ,เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๗-๓๔๘.

^{๖๔} ธวัช เพ็ญประภัสสร, *แนะนำวิธีการเทศน์*, (ขอนแก่น : คลังนาธรรม, ม.ป.ป.), หน้า ๒ - ๓.

^{๖๕} ธวัช เพ็ญประภัสสร, *แนะนำวิธีการเทศน์*, หน้า ๓๑ - ๓๒.

^{๖๖} อุดม บังศรี, *ผญาภูมิปัญญาชีวิตอีสาน*, (ขอนแก่น : พระธรรมชั้นธิ, ๒๕๔๐), หน้า ๓๑.

แม้นักประพันธ์หลายท่านก็ได้พยายามเตือนเรื่องปาท ให้ได้ข้อคิดกันเสมอว่ามีทั้งผลดีและผลร้ายถ้าหากผู้พูดนั้น ไม่ใส่ใจพิจารณาให้ดีก่อนพูด ก็จะได้รับโทษภัยพิบัติตามมา แต่ถ้าพูดดีก็ทำให้เจริญก้าวหน้าเช่นกัน เนื่องจากปากของเรานี้ ท่านถือว่า “ปากเป็นเอกเลขเป็นโท หนังสือเป็นตรีความรู้เป็นจัตวา” ตัวอย่างคำประพันธ์ที่ผู้รวบรวมจากกลอนกวีสุนทรภู่ต่อไปนี้

จะพูดจาปราศรัยกับใครนั้น	อย่าตะคั่นตะคอกให้เคืองหู
ไม่ควรพูดอ้ออิงขึ้นมึงกู	คนจะหลู่ลวนลามไม่ขามใจ
แม้จะเรียนวิชาทางค้าขาย	อย่าปากร้ายพูดจาอหัมค้าย
จะซื้อขายขายดีมีกำไร	ด้วยเขาไม่เคืองจิตรระอิดระอา ^{๖๗}

นิทานกับนักเทศน์

การเล่านิทานจัดว่าเป็นศิลปะอย่างหนึ่งของผู้เทศน์ ที่สามารถให้กลยุทธ์โดยอาศัยเครื่องมือ คือ นิทานหรือเรื่องที่น่าสนใจเพื่อให้เกิดความเข้าใจยิ่งขึ้น แม้พระพุทธองค์เองก็ทรงนำอดีตนิทานมาเล่าเสริมความรู้แก่ผู้ฟังในหลายโอกาส เพราะเป็นการสื่อบุคคลให้เข้าใจง่าย เนื่องจากในเนื้อหานิทานจะประกอบด้วย ชื่อตัวละคร บทบาทและหน้าที่ของตัวละคร ว่าเขาได้ทำอะไรบ้าง และผลแห่งการกระทำนั้น ๆ ส่อไปในทางใด เป็นคุณหรือเป็นโทษ ก็จะสรุปทิ้งท้ายไว้ให้เป็นข้อคิดแก่ผู้ฟังเพื่อนำไปปฏิบัติตามได้ เช่น นิทานชาดกที่กล่าวถึงในพระสูตรต่าง ๆ ในธรรมบทก็มี ในชาดกก็มี จึงพอสรุปนิทานต่างๆ ที่นิยมนำมาเทศน์ดังต่อไปนี้

๑. นิทานตัวอย่าง คือ การยกเอาบุคคลขึ้นแสดงเป็นอุทาหรณ์ว่าทำอะไร อย่างไร ให้ผลอย่างไร

๒. นิทานเปรียบเทียบ เช่น ยกเรื่องกรรมดีมาเปรียบเทียบกับกรรมชั่ว ว่าให้ผลอย่างไร

๓. นิทานกระทบกระเทียบ เช่นยกเรื่องเล่าที่เสียดสี เหน็บแนมหรือล้อเลียนฝ่ายตรงข้ามให้อาย (หรือเจ็บใจ) แต่ไม่มีเจตนาร้ายต่อผู้ฟัง เช่น นิทานเกี่ยวกับคนศรัทธาล้น

๔. นิทานชาดก คือการเล่าเรื่องอดีตชาติของพระพุทธองค์ เช่น พระสุวรรณสาม พระมหาชก เป็นต้น

๕. นิทานตลก เช่นเรื่องหลวงพ่อบักน้ำ หลวงพ่อกับเณรน้อย เป็นต้น

๖. นิทานพื้นบ้าน คือ ยกเรื่องที่เกิดขึ้นในชุมชนหรือท้องถิ่นนั้นมาเล่า เช่น กล่องข้าวน้อยฆ่าแม่ นิทานประจำจังหวัดยโสธร เป็นต้น

๗. นิทานปรัมปรา คือ เรื่องเล่าสืบ ๆ กันต่อมาหลายชั่วคน แต่หาหลักฐานแน่นอนไม่ได้ และมักจะมีอิทธิพลมาเกี่ยวข้อง

๘. นิทานประทีปปัญญา คือ เรื่องที่สอนให้รู้จักคิดและแก้ปัญหา เช่น นิทานอีสปนิทานศรีธนญชัย มโหสถบัณฑิต เป็นต้น

๙. นิทานปริศนาปัญหาธรรม คือ เรื่องที่นำมาเป็นปริศนาธรรมในการเทศน์ เช่น “ยามเช้าเจ้ามาสีขา คลานไปมาร้องไห้ แอ้งวันกลับผืนแปร เห็นสองขาน่าแปลกใจ ครั้นถึง

^{๖๗} พระเทพวรคุณ (สमान สุเมโธ), “วาทาสภาจิต : มงคลธรรมนำชีวิต”, แสงอีสาน, ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๑๑ (ธันวาคม ๒๕๔๗-กุมภาพันธ์ ๒๕๔๘), หน้า ๓๔.

สายัณห์เย็น กลับแลเห็นสามเท่าได้ นี่คืออะไร ถ้าเห็นขอบตอบมาเอ๋ย” คำเฉลย ก็คือ เด็กหลาน ถึงหนุ่มสาวก็เดินได้ จนกระทั่งถือไม้เท้าเมื่อคราวแก่ เป็นต้น^{๖๘}

๑๐. นิทานเทียบสุภาษิต คือ เรื่องที่นำสุภาษิต คำโคลงมาตั้งไว้แล้วมีนิทานเล่าเทียบเสริมอีกครั้งหนึ่ง

๑๑. นิทานวรรณคดี คือ เล่าถึงวรรณคดีท้องถิ่น ที่นิยมกันมาหลายชั่วอายุคน เช่น นิทานเรื่องขุนช้าง ขุนแผน ไกรทอง สังข์ทอง เป็นต้น

๑๒. นิทานโบราณคดี คือ นำเรื่องจริงที่เกิดขึ้นมาแล้วแสดงต่อผู้ฟัง แต่มิได้เป็นการจดบันทึกเป็นหลักฐาน เพียงแต่มีการเล่าสืบๆ กันมาเท่านั้น^{๖๙}

ด้านบุคลิกภาพ

บุคลิกภาพ จัดว่าเป็นองค์ประกอบหนึ่งของนักเผยแผ่ นอกเหนือไปจากคุณสมบัติด้านคุณธรรม เพราะบุคลิกภาพที่สง่างาม ย่อมสร้างความศรัทธาให้เกิดแก่ผู้ที่พบเห็นเป็นครั้งแรก ผู้ที่มีบุคลิกภาพดีย่อมทำการสื่อสารได้ดีกว่าผู้ที่มีบุคลิกภาพไม่ดี เพราะส่วนมากคนเราจะใช้ตาในการสื่อสารหรือรับรู้ได้ดีกว่าสิ่งอื่นๆ การเห็นโดยไม่ต้องพูดทำให้การส่งสารหรือรับสารมีประสิทธิภาพสูง เพราะจะต้องนำไปคิดปรุงแต่งให้จนเป็นที่พอใจของเขา

นอกจากนี้บุคคลทั่วไปนั้นยังยึดติดอยู่ในบุคลิกลักษณะของแต่ละบุคคลต่างกันไป เรียกว่า ปมาณิกา ๔ ประเภท คือ

๑. รูปร่างปมาณิกา พวกถือรูปร่างเป็นประมาณ ศรัทธาในรูปร่างหน้าตา เกิดความพอใจในรูปที่เห็น

๒. โสรัศปมาณิกา พวกถือเสียงเป็นประมาณ ศรัทธาในเสียง คนที่มีเสียงดังก็น่าได้เปรียบ เช่น พุทฺธเพราะ เสียงหวานจนทำให้ผู้ฟังติดใจ

๓. ลูษัปปมาณิกา พวกถือความเคร่งครัดหรือความเศร้าหมองเป็นประมาณ ประพฤติ ขัดเกลา สันโดษ พยายามในสิ่งที่ตนมีอยู่

๔. อัมมปมาณิกา พวกถือธรรมเป็นประมาณ มีภูมิธรรม มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดแสดงธรรม หรือพูดในหลักการและเหตุผล^{๗๐}

การเผยแผ่พระพุทธศาสนานอกจากมีความรู้ความสามารถในการเผยแผ่แล้ว บุคลิกภาพของนักเผยแผ่ก็เป็นสิ่งหนึ่งที่สร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นได้ เพราะนักเผยแผ่ที่ดีนั้นแม้จะไม่ออกปากพูดก็สามารถเผยแผ่พุทธธรรมได้ บุคลิกลักษณะที่ดึงดูดความพอใจแห่งจิตใจให้เกิดศรัทธาแก่ผู้ที่พบเห็นได้เป็นอย่างมาก

^{๖๘} ศรี วงษ์สะอาด, โดงโดยธรรมกถึก, (ขอนแก่น : คลังนาธรรม, ม.ป.ป.), หน้า ๒๒.

^{๖๙} มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, คู่มืออบรมนักเทศน์, (ขอนแก่น : คลังนาธรรม), หน้า ๔๓ - ๔๔.

^{๗๐} พระสุธีรญาณ (ณรงค์ จิตตโสภโณ), บทความเรื่องธรรมนิเทศ ในสารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐,) หน้า ๑๖.

วิธีการเสนอหลักคำสอนที่เป็นแก่นแท้ทางพระพุทธศาสนา

การสอนโดยวิธีนี้ เป็นการสอนเจาะเข้าถึงสาระอันเป็นแก่นแท้ทางพระพุทธศาสนา เช่น มัชฌิมนิเทศนา คือ ธรรมที่พระองค์แสดงตามธรรมชาติ ตามสภาพทั้งหลายที่เป็นของมันเอง ตามเหตุปัจจัย ได้แก่ อริยสัจ ๔ และหลักของปฏิจจสมุปบาท นอกจากนี้หลักคำสอนที่เป็นแก่นแท้ได้แสดงไว้ในจุฬาสารปมสูตร ถือว่าการหลุดพ้นแห่งจิตเป็นแก่นแท้และเปรียบเทียบ ลากสักการะ เป็นกิงไบของศาสนา ศิลปะเป็นสะเก็ด สมาธิเป็นเปลือก ญาณทัสสนะหรือปัญญา เป็นกระพี้ศาสนา อาสวักขยญาณ หรือวิมุตติ เป็นแก่นแท้^{๗๑}

วิธีการปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่น

แสง จันทร์งาม^{๗๒} กล่าวว่า ความแตกต่างทางสังคมวัฒนธรรมและจารีตประเพณีของอินเดีย ทำให้การเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ได้ผลนั้นต้องมีการปรับตัวหรือกลยุทธ์ในการเผยแผ่วิธีการปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมแต่ละท้องถิ่นของพระพุทธองค์นั้น ทรงกระทำได้อย่างแนบเนียนจนกระทั่งทำให้เกิดความรู้สึกเหมือนกับว่า พระพุทธองค์คือเครือญาติ คือพวกเดียวกันกับตนและเต็มใจที่จะรับฟังธรรมที่ทรงแสดง การปรับตัวเข้ากับสังคมแต่ละท้องถิ่นนั้นแบบได้ดังนี้ คือ

ด้านพิธีกรรม พิธีกรรมในพระพุทธศาสนานั้นถือว่าเป็นแค่เปลือก หรือ กระพี้ของพระพุทธศาสนา ไม่ใช่หัวใจหรือแก่นของพระพุทธศาสนา แต่พิธีกรรมก็มีส่วนสำคัญในการที่จะดึงประชาชนให้หันมานับถือพระพุทธศาสนาได้ เพราะคนแต่ละคนนั้นมีปัญหาที่แตกต่างกัน จะสอนเขาด้วยหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นคงจะไม่ประสบความสำเร็จ ดังนั้น พิธีกรรมจึงคงเป็นวิธีการหนึ่งที่ช่วยได้ เช่น กำหนดวันอุโบสถ วันเข้าพรรษา ทรงอนุญาตให้ทอดกฐิน (กรานกฐิน) และอนุญาตการถวายจีวรและผ้าอื่นๆ เป็นต้น

ด้านจารีตประเพณีและระบบความเชื่อ การเผยแผ่พุทธธรรมที่ประสบความสำเร็จได้นั้นนักเผยแผ่จะต้องประพฤติปฏิบัติให้เข้ากับจารีตประเพณีวัฒนธรรมดั้งเดิมของผู้คนในแต่ละท้องถิ่นและแต่ละกลุ่มให้ได้ โดยไม่ทำลายประเพณีวัฒนธรรมอันเป็นความเชื่อดั้งเดิมของสังคมนั้นๆ พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีการเผยแผ่ที่เหมาะสมซึ่งแตกต่างกับสังคมดั้งเดิมของพราหมณ์และลัทธิต่าง ๆ ในรูปธรรมและนามธรรม กล่าวคือในส่วนรูปธรรมนั้น ทรงให้สิทธิเสรีภาพแก่ประชาชนโดยเท่าเทียมกัน โดยตั้งสังคมสงฆ์เป็นสังคมตัวอย่าง ส่วนในทางนามธรรมนั้นจะเห็นว่าทรงบัญญัติในพระสิกขาบทต่างๆ ซึ่งก็คือกฎหมายนั่นเอง ควบคุมความประพฤติและกำหนดโทษพระภิกษุ ที่เรียกว่าศีล ๒๒๗ ข้อ เหตุผลก็เพื่อจุดประสงค์ ๑๐ ประการ ได้แก่ประโยชน์แก่พระสงฆ์โดยรวม

๑. เพื่อความดีงามของพระสงฆ์
๒. เพื่อความผาสุกของพระสงฆ์ ประโยชน์เฉพาะบุคคล
๓. เพื่อจัดคนหน้าด่าน
๔. เพื่อความผาสุกแห่งคนมีศีล ประโยชน์คือความดีงามแห่งชีวิต
๕. เพื่อป้องกันความเลวร้ายที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน
๖. เพื่อจัดความเลวร้ายในอนาคต ประโยชน์แก่พุทธศาสนิกชน

^{๗๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๑๔/๔๓.

^{๗๒} เสฐียรพงษ์ วรรณปก, คำบรรยายพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๓๓.

๗. เพื่อให้เกิดความเลื่อมใสแก่ผู้ที่ยังไม่เลื่อมใส
๘. เพื่อให้ผู้ที่เลื่อมใสแล้ว เลื่อมใสยิ่งขึ้น ประโยชน์แก่พระศาสนา
๙. เพื่อความดำรงมั่นแห่งพระสัทธรรม
๑๐. เพื่ออนุเคราะห์พระวินัย^{๗๓}

วิธีการสนทนา การบรรยาย และตอบปัญหา

สำหรับพระราชาวรมุณี (ประยูร ธมมจิตโต) ท่านมีวิธีการเผยแผ่โดยวิธีการยกอุทาหรณ์และเล่านิทานประกอบ พร้อมกับยกปรัชญาคำคมของนักปราชญ์ต่างๆ และพุทธศาสนา สุภาสิต สุภาสิตบทกลอน บทประพันธ์ โคร่ง เป็นต้น ในการประกอบนำเสนอทุกครั้งนอกจากนี้ยังมีการยกกรณีตัวอย่างที่เกิดขึ้นจริงที่สามารถตรวจสอบหรืออ้างอิงมาประกอบการบรรยายและปาฐกถา ทำให้ผู้ฟังสามารถลำดับเนื้อหาและเหตุการณ์ที่นำเสนอได้อย่างเป็นขั้นตอนเห็นภาพชัดเจน ไม่เกิดความเบื่อหน่าย^{๗๔}

สรุปได้ว่า วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในปัจจุบัน ได้ให้ความสำคัญต่อ ศาสนทายาท คือ พระภิกษุสงฆ์ผู้ออกเผยแผ่ธรรมเป็นอย่างยิ่ง และต้องพึงพาอาศัยบุคคลภายนอกที่เป็นคฤหัสถ์เข้ามา มีบทบาทในการสนับสนุน หรือที่เรียกว่า อุบาสก อุบาสิกา คือผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นกลุ่มคนที่สำคัญต่อพระพุทธศาสนาสืบเรื่อยมา

หลักการในการเผยแผ่โดยทั่วไปนั้น มี ๓ ส่วน ได้แก่ ๑) ส่วนที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาสาระที่เผยแผ่ ๒) ส่วนที่เกี่ยวข้องกับตัวผู้ฟังเทศนาหรือผู้เรียน และ ๓) ส่วนที่เกี่ยวข้องกับคุณสมบัติของผู้แสดงธรรมโดยตรง ทั้งด้านบุคลิกภาพภายนอกและคุณธรรมภายในก่อนที่จะไปสอนหรือเผยแผ่ธรรมต่อคนอื่นให้ได้ประสิทธิภาพตามวัตถุประสงค์

ลีลาในการเผยแผ่ ก็คงยึดเอาพุทธลีลาของพระพุทธองค์ มาเป็นบรรทัดฐานในการเผยแผ่ธรรม คือ ชัดเจน เร้าใจ กล้าหาญ ร่าเริงใจ ส่วนพุทธวิธีของพระพุทธองค์ คือ เทคนิคหรือวิธีการสอนคน ๔ อย่าง ได้แก่ การสอนแบบสาธิต คือ ถ้ามุ่งสนทนา การสอนแบบบรรยายให้ฟัง การตอบปัญหาข้อข้องใจต่างๆ และการวางกฎระเบียบมาบังคับ

เทคนิควิธีในการถ่ายทอดความรู้ ได้แก่ การนำหลักการและวิธีการต่าง ๆ ที่เหมาะสมแก่บุคคล เหตุการณ์ กาลเทศะมาประกอบการเผยแผ่ เช่น การยกชาดกมาอ้าง การยกข้ออุปมาเพื่อเปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่าง การใช้อุปกรณ์เสริมในการสอน เป็นต้น

ส่วนเทคนิคการเผยแผ่โดยวิธีเทศนาในปัจจุบัน มีหลากหลายวิธี เช่น การเทศน์ การปาฐกถา การสนทนา การจัดรายการวิทยุและโทรทัศน์ การเป็นพิธีกร วิทยากร เป็นต้น ล้วนเป็นเหตุให้มีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาอย่างแพร่หลาย โดยอาศัยสื่อมวลชนเป็นหลัก ซึ่งจะแตกต่างจากครั้งพุทธกาล หรืออาจจะได้เปรียบบ้างในเชิงปริมาณ แม้เชิงคุณภาพอาจจะวัดค่าได้ไม่มากนักก็ตามแต่ถือว่าการเผยแผ่ที่ได้ผลดีอีกวิธีหนึ่งในปัจจุบันนี้

^{๗๓} วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๒๐/๓๒.

^{๗๔} พระวุฒิกุล วุฑฒิกุลโน (พรมพิมพ์), “ศึกษาเทคนิคและวิธีการเผยแผ่พุทธธรรมของพระราชาวรมุณี (ประยูร ธมมจิตโต)”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๑๒.

นอกจากนี้ ก็เป็นวิธีปฏิบัติเล็ก ๆ น้อย ๆ เกร็ดความรู้ต่าง ๆ สำหรับผู้ออกเผยแผ่ธรรมหรือนักเทศน์ เพื่อความพร้อมในการแสดงธรรมต่อบุคคลในสถานการณ์ต่าง ๆ และพร้อมกับเครื่องมือแก้ปัญหาให้ทันท่วงทีต่อยุคสมัยที่เจริญด้วยเครื่องมือสื่อสารอันทันสมัยหรือเทคโนโลยีที่ก้าวหน้าเรียกว่าเป็นยุคไอที

วิธีการต่างๆ ดังกล่าวมานั้นมิใช่ว่าพระองค์จะทรงใช้ยืนพื้นโดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง หากแต่ทรงใช้ยืดหยุ่นแตกต่างกันไปตามแต่อุปนิสัยของผู้ฟังแต่ละคน ทรงมุ่งผลสำเร็จในการเรียนรู้เป็นสำคัญ วิธีการใดที่ได้ผลดีที่สุดในขณะนั้นก็ทรงใช้วิธีนั้นโดยไม่ทรงกล่าวว่า จะเสียเกียรติหรือถูกรู้สึกว่าแพ้ บางคราวเมื่อสมควรก็ทรงยอมให้ผู้ฟังรู้สึกว่าเขาเก่าบางคราวก็ทรงข่ม สมควรอ่อนอ่อนผ่อนตามก็ยอมตาม สมควรขัดก็ทรงขัดก็ สมควรปลอบก็ทรงปลอบ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “เราย่อมฝึกคนด้วยวิธีอ่อนละมุนละไมบ้าง ด้วยวิธีรุนแรงบ้าง ด้วยวิธีทั้งอ่อนละมุนละไมและทั้งรุนแรงปนกันไปบ้าง”^{๗๕} ทรงจับจุดได้และสนองความต้องการแล้วจึงเข้าสู่เป้าหมายตามพระประสงค์

ผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่าการเผยแผ่ศาสนาจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องใช้ศึกษาและวิธีการเผยแผ่ รวมไปถึงเทคนิคและกระบวนการฝึกให้เกิดความรู้ก่อนแล้วจึงสั่งสอนไม่ว่าจะเป็นในสมัยก่อนหรือการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในปัจจุบันจะต้องมีความคำนึงถึงหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าที่พระองค์ทรงสั่งสอนไว้ดีแล้ว เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่สังคมในภาพกว้างให้บรรลุตามเป้าหมายของพระพุทธองค์ที่ทรงวางไว้ เพื่อที่อบรมให้ธรรมนั้นได้กระจายสู่ประชาชนเพื่อความตั้งอยู่ได้แห่งศาสนาพุทธ รวมทั้งให้เกิดความเป็นเอกภาพ ความสามัคคีกันในสังคมทุกชนชั้นนั่นเอง

๒.๗ สรุป

วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า มีเทคนิคและวิธีการที่หลากหลายเหมาะสมแก่ชนทุกชั้นวรรณะ และกลุ่มเป้าหมายต่างๆ ในสมัยพุทธกาล กล่าว พระพุทธองค์ทรงเน้นเรื่องที่จะทรงนำไปสอนว่าเหมาะแก่ผู้ฟังหรือไม่ เช่น ในกรณีการแสดงธรรมโปรดปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ก็จะต้องรู้อุปนิสัยพื้นฐานหรือจริตของท่านเหล่านั้นก่อน จึงทรงนำอนัตตลักขณสูตรไปทรงแสดง ส่งผลให้ท่านเหล่านั้นเกิดดวงตาเห็นธรรมและบรรลุความเป็นพระอรหันต์ในเวลาต่อมาส่วนวิธีการต่างๆ เช่น ทรงพิจารณาถึงผู้เรียน/ผู้ฟังธรรม หัวข้อธรรมที่จะนำไปแสดง เวลาความเหมาะสม อุปนิสัยใจคอ และวิธีการนำเสนอ เช่น ทรงเลือกใช้แบบต่างๆ ได้แก่ การสนทนา ธรรม แบบยาย ยกตัวอย่างมาเปรียบเทียบ มีอุปกรณ์เสริมขณะสอน การสาธิตให้ดู การเล่นภาษา เป็นต้น ส่วนแนวทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาหลังพุทธกาลพบว่า หลังพุทธปรินิพพานได้ ๓ เดือน คณะสงฆ์ในขณะนั้นก็ได้วางนโยบายใหม่ คือ เริ่มทำสังคายนาพระธรรมวินัยอีกครั้งหนึ่ง และในเวลาต่อมาก็ทำอีก ๒ ครั้ง ซึ่งครั้งที่ ๓ นี้เองมีผลให้พระพุทธศาสนาถูกเผยแผ่เข้ามายังประเทศไทยจนถึงปัจจุบัน นอกจากนั้น การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศไทย จึงเริ่มจากสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชอันเป็นผลมาจากตติยสังคายนา โดยมีพระโสณะและพระอุตตระได้นำหลักธรรมคำสอนมาเผยแผ่เป็นพระธรรมทูตสายที่ ๔ และพระพุทธศาสนาก็เจริญรุ่งเรืองมาตามลำดับตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา ธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์

^{๗๕} พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตโต), *เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า*, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๑), หน้า ๔๓-๔๗.

แต่บางยุคก็ลุ่มๆ ดอนๆ เนื่องจากศาสนาผูกโยงไว้กับบุคคลในทางการปกครองประเทศหรือการเมือง หากผู้นับถือมีศรัทธามาก ก็เจริญ หากมีศรัทธาน้อยก็ทรงตัว มาจนถึงรัชกาลปัจจุบัน